

ՀՆՈՒԹԻՒՆԻ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՆ

ԳՐԻԿ

ԳՈՂԹԱՆ

ԳՈՐԴՈՐԻ

ԳՐԻԿ

ԿԱԶՄԵՑ ԿՈՒՍԱՆԿԱՐ Ս. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. Մ Ա Կ Ա Ր Ա Յ. Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂՈՍԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

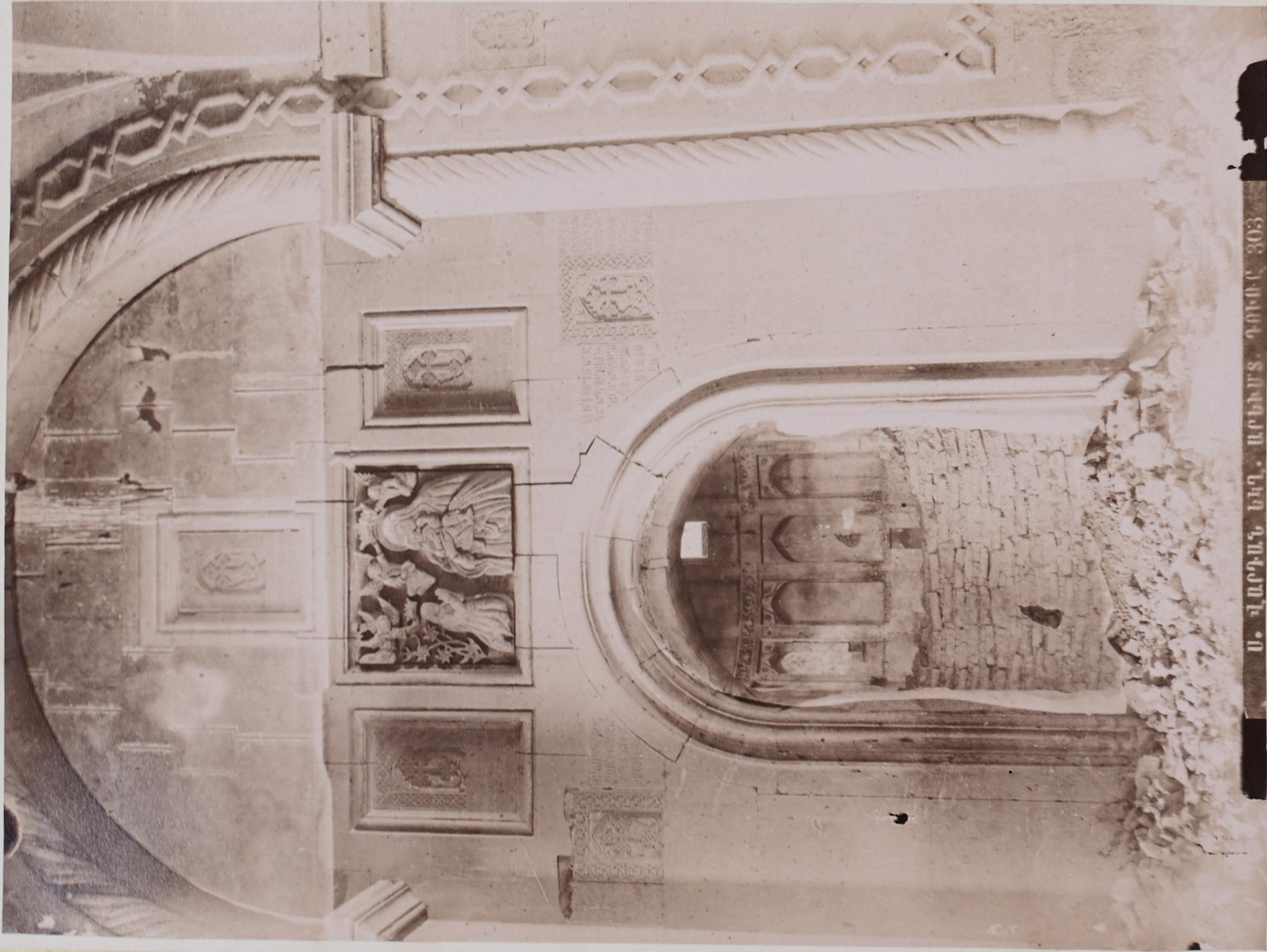
ՎՍԵՄԱՇՈՒՔ

ՊԱՐՈՆ

ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԷԶԵԱՆՑ

Յարգանքով և երախտագիտությամբ նուիրում է

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ

Ա. ՎԱՐԳԱՆ ԵԿԳ. ԱՐԽԱՄՏ. ԳՈՎՈՐ 303

ԵՌԻՍՏԱՆԿԱՐ ԱՓԱՔԱԶԵԱՆՑ:

այոց ձորում պատմական սրբավայրերից միմիայն մի վանքի նկար բաց թողեցինք մենք մեր երրորդ գրքից, այն է Հատինու հռչակաւոր վանքը, որ այժմ ամայի և աւեր է. թողնելով սորա նկարը և նորա մասին տեղեկութիւնը մի այլ անգամ և ուրիշ հատորի մէջ:

Այժմ անցնենք վայոց ձորի լեռնաշղթայն ու գողթըն գաւառը. և որովհետև մինչև գողթն գաւառը հասնելը անցնելու ենք նախիջևանից. ուստի սորամէջ գտնուածներն էլ ծանօթանալ յարմար ենք համարում:

Նախիջևանի մէջը չէ տեսնուում ոչ ինչ ազգային հնութիւն. միայն այստեղ քաղաքի հարաւային մասում Արէք խորաններ անունով մի եկեղեցի կայ վերջի ժամանակի շինութիւն, և սա այն նահատակեալների վրայ, որոց մասին յայսմաւուրքում յիշատակում է. և սորա տեղը այժմ մի գեղեցիկ շինութեամբ եկեղեցի է կառուցած, կան նախիջևանում մի քանի եկեղեցիներ:

Մայր եկեղեցին է Ս. Պետրոս, որ վերջի ժամանակներս կառուցուած է ինչպէս երևում է շինու-

թեան արևելեան կողմում գտնուած հայ, ուսև և թուրքերէն արձանագրութիւնից, որ է (զայս տեղ յորոյ « վերայ կառուցեալ է Ս. Պետրոս եկեղեցիս ընծայեաց կվարտի Պօլիովնիկ « քիլրալի խանն որդի ղեներալ մայօր՝ Էկսանի խանի նախիջևանցի 1869 ամի.)

Եկեղեցին գողարիկ մի շինութիւն է թէ արտաքուստ և թէ ներքին կողմանէ:

Արևմտեան կողմումն է զանգակատունն, որ բաղկացած է երկյարկանի, բայց դեռ զմբեթը ծածկուած չէ, և կայ սորա աջ կողմում այս օրինակ արձանագրութիւն (ի հայրապետութեան հայոց Տ. Պետրոսի դ. ի հիմնեալ սուրբ Պետրոս եկեղեցիս աւարտեալի 1874 ամի արդեամբ ժողովրդոց նախիջևան քաղաքի և օթնամեայ աշխատութեամբ մահատի Մկրտչի թունիեան. որ և կառոյց արդար վաստակօք իւրովք զանգակատունս.)

Նոյնպէս այս յիշատակեալ անձն կառուցանում է իւր ծախիւքը, եկեղեցւոյ բակում արևմտեան կողմը ուսումնարանի շինութիւնը 1877 թուականին:

Այստեղից ճանապարհ ընկնենք դէպի Վողթն գաւառը. Վողթն կամ Վողթան գաւառ ինչպէս յայտնի է վասպուրական աշխարհի մի գաւառներից էր, զոր ինչպէս խոր. ասում է

« Վողթն ուամկօրէն ևս գողթն կամ գողթնայ գաւառ է մի ի գաւառացի վասպուրական աշխարհի մեծին հայոց և է երկիր զինեւտ և այգեւտ ի մէջ

« գետոյն Երասխայ՝ և գաւառին Տարանդայ՝ որ է խափան: Գլխաւոր աւան
« նորա կոչի ագուլիս որ ստուգարանի այգուով լի: Աւնի գաւառն Գողթան
« և այլ աւանս մեծամեծս. զԱստապատ, զՓառակայ, զՓուստ (այճմ պիստ)
« զՏին Ջուղայ, զՇոռոթ (որ է շուրութ), զԱրդովատ—օրտուպատ և զայլ
« ամրոցս և բերդս և գետս բազումս: որոյ նախարարութիւն յառաջ եկն
« ի Սիսակայ որդւոյ Գեղամայ Տայկազունոյ: Անտի էր Ս. իշխանն Տայոց
« և վկայն Քրիստոսի Ասհան որդի Խոսրովայ, ուստի կոչի Գողթնացի, որ
« նաճատակեցաւ ի թուականութեանս Տայոց ԾԶԷ. Խոր. Ա.

Ահսենք Աստապատից, որ Նախիջևանից 8-9
վերստ ճանապարհ է, մօտ 200 տուն Տայ բնակիչներ
ունի. կանաչազարդ պարտիչներով և պտղատու ծա-
ռերով զարդարուած:

Հին Աստապատը սորանից 2½ վերստ հեռու է
Երասխ գետի ափին, սա ի հնումն բազմաշատ մի
աւան է եղած Գողթան գաւառի, իսկ այժմ անմար-
դաբնակ է, միմիայն իւր եկեղեցին է երևում կիսա-
կործան և աւերակ դրութեամբ:

Սա լայնանիստ, մեծ և հաստատուն շինութիւն
է ընդարձակ գաւիթով, որոյ վրան զանգակատունն է
եղած, որ այժմ խոնարհած է:

Գաւթի մէջ եկեղեցւոյ արևմտեան դուռը գեղեցիկ
է իւր նկարով և իւր վրայ ագուցած խաչաքարերով,
որոց շուրջը բոլորուած է պարանաձև մի նկարով

տես 303 № նկար:

Գաւթի արտաքին դուռը ու եկեղեցւոյ հարաւային
դուռը ծածկուած են հողակոյտերով: Եկեղեցին այժմ
ծառայում է իւր աւերութեամբը մօտակայ սաճմանը
պահպանող կողակների համար իբրև պահնորդա-
տեղի, որ իւրեանց ձիաներով հանդերձ բնակուում
են սորա գաւիթում:

Եկեղեցւոյ շինութեան մասին ոչ մի թուական չէ
երևում միայն արևմտեան դրան հիւսիսային կող-
մում գտնուած մի խաչի կողքին գրուած է այսպէս.

« Ս. խաչս յիշատակ է դարբին Վրիգորին կողակիցն մարիամին որդւոյն անդ-
« բեասին յովհաննէսին թվ ԹՃԵ:

Հարաւային կողմի մի խաչի վրայ էլ այս օրինակ
« (կամօքն Ամենակալին և հողւոյն սրբոյ ես մեղապարտ Պօղոս լոկ ան-
« ուամբ վարդապետս հիւրնկալ հոջակաւոր Սուրբ ուխտիս »)

Գրան վրայ սիրուն քանդակած նկար կայ, որ է աի-
բամօր պատկերը գրկում ունելով միածին Յիսուսը.
սոցա առաջ ծնկաչոք մի ծերունի, որոյ դէսի վրայ
հրեշտակը մի թագ ունի բռնած:

Եկեղեցւոյ արևելեան կողմից սկսած մինչև մի
վերստ տարածութեան տեղ պարսպապատ շրջապա-
տած է. պարիսպը ցիւաշաղաղ է և տեղ առ տեղ քան-

դուած, պարսպի ներսը շինութիւնների փլատակներ են երևում. տեղային ճերմոնիներն աւանդութեամբ պատմում են, որ սա շինել է պարսից արքայորդի Արաս միրզան Ատապատին տիրանալու ժամանակ, և ամրոցի ձև է առել սորան:

Սոյն պարսպի և եկեղեցւոյ ամբողջ բոլորախոր լայն և խորը առու է բացուած, ինչպէս երևում է վտանգի ժամանակ առուի մէջ ջուր հաւաքելու համար Արասի գետից:

Սոյն եկեղեցւոյ կառուցման ճիշտ թուական չունենք, թէև արևմտեան դրան ներսի կողմը, կայ մի արձանագրութիւն, որ թուական է յիշում ՌՃԳ. և ասում է կանգնեցաւ սուրբ զգուռնս հրաշազան յօրինմամբ որ անուն սուրբ Արդան զօրավարին ի վայելչութիւն և այլն և այլն . . .

բայց ոչ թէ եկեղեցւոյ շինութեանը համար է:

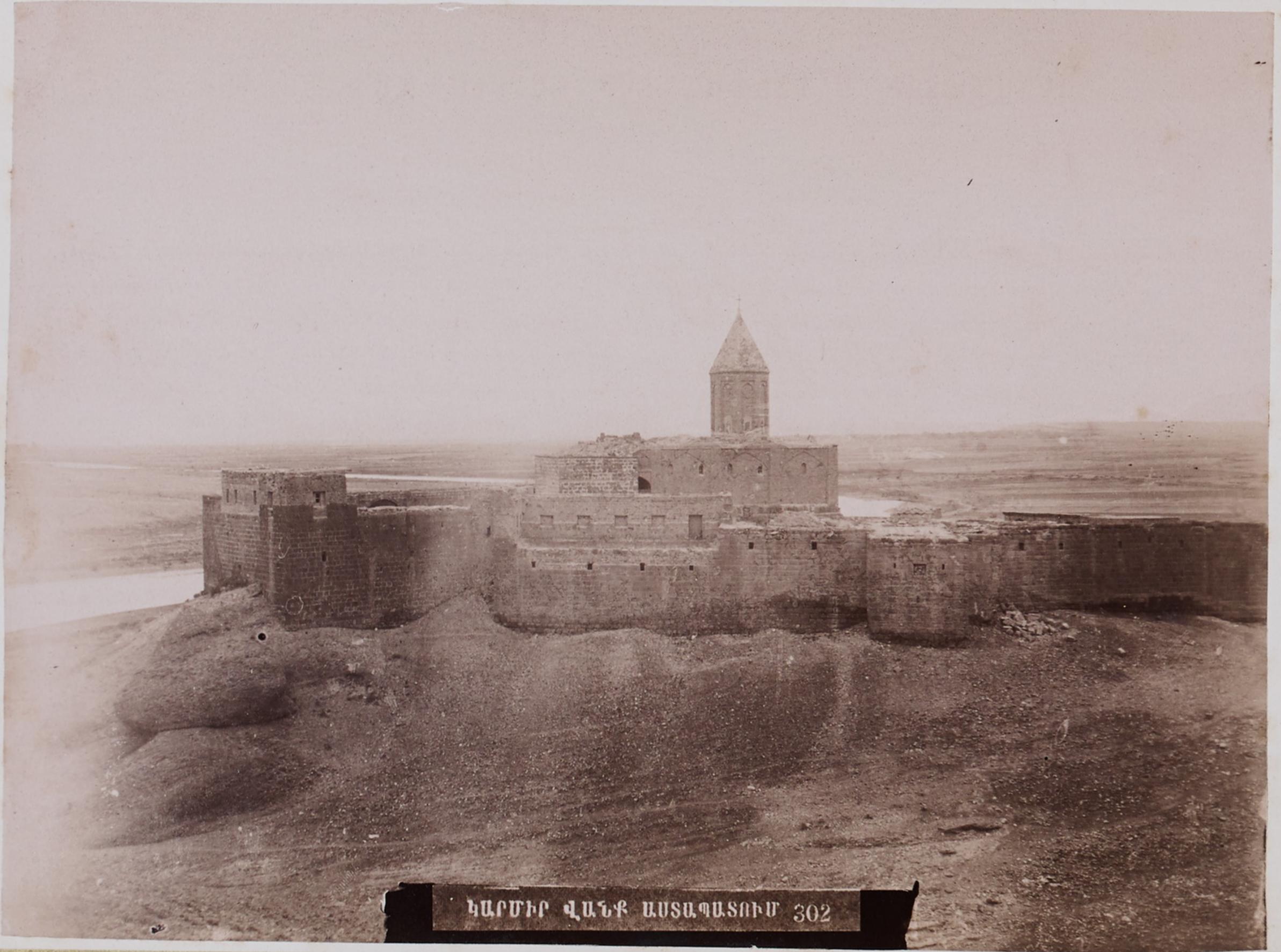
Դիմելով Արասի թուանեանցի գրութեան բ. հատորին, սր ասում է Այս տաճար կառուցեալ է յանուն սրբոյն

« մեծին Արդանայ զՄամիկոնեան զօրավարի և աւանդութիւն է բնակչացն վասն սուրբարանութեան անունս Ս. Գ. Գ. Գ. քանզի ասեն թէ զհին

նահատակութեանցն մեծին Արդանայ և ընկերաց նորուն, բերեն այսր
« զմարմինս նոցին. և այն ինչ պատանեն զայնս առ ի ամիոփել անդէն, երևե-
« լիք ի բնակչացն Մակուայ գան և առնուն զայնս և տանեն ամիոփեն անդ
« ի Մակու. և յօրէ անտի մնաց այս անուանակոչութիւն աստապատ իբր
« Ս. Գ. Գ. Գ. կամ աստ—տեղի—պատանելոյ մարմնոց սրբոց Արդանանց,
« նորին աղաղաւ և աւանդութիւն եկեղեցւոյս Ս. Արդան, երես 302. պր.
« 578:

Մոկացի Պօղոս վարդապետն, Մեղքիսէթ կաթողիկոսի օրով գողթան գաւառում քարոզութեամբ շրջակայելով գալիս է այստեղ և նորոգում է եղած փոքրիկ եկեղեցին ինչպէս ասում է Առաքել պատմագիրը գլ. ԻՊ. (. . . Եւ ըստ այսմ քարոզելով և զեկեղեցի շինելով, Եհաս մինչ ի զիւղաքաղաքն աստապատ, և նախ զնոցին վանքն շինեաց որ յանուն Ս. Ստեփաննոսի նախավային է՝ ամուր պարսպի և երկաթապատ դրամք է *) և յետ աւարտմանց վանիցն՝ սկսաւ զգեղջն եկեղեցին շինել ըստ թախանձանաց ժողովրդեան գեղջն. և վասն զի եկեղեցին փոքր էր. և ոչ էր բաւական տանել զժողովուրդսն, զի բազում էր ժողովուրդն. ընդ որոյ կամեցան ի խցերոյն. որք շուրջ զեկեղեցեան էին. քակել և խառնել յեկեղեցին զի մեծացի . . .) այս լինում է հայկական թուականի (ՌՃԳ.):

*) Վարմիր վանքի համար է ասում:

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԱՍՏԱՊԱՏՈՒՄ 302

ԸՆԴՍԱՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ:

ԹՐԵՆԱԿԵԼԸ ԱՐԳԵԼՈՒԱԾ Է:

Худож.-Лит. Р. Шахбазянца въ Тифлисе.

ին Աստապատից Արասխ գետի ափով ճանապարհը տանում է մեզ կամիր վանքը, որ նոյնպէս գետեզրի մօտ կառուցած է կոփածոյ քարերով պարսպապատ. պարսպի չորս անկիւններում հաստատուն աշտարակներ ունի, երեք դուռն ունի արևելեան կողմից, մինը մեծ դարպասի դուռը, որ փակ է և անգործածելի:

Այս դրան վրայ կայ մի թևերը բաց արծուի քանդակ, որ իւր մաքիլներում մի խոյ է բռնած, սորա երկու կողքերին պատին ազուցած են խաչաքարեր, որոց մինին վրայ կարդացուում է յիշատակելով թրուականը (ԹՎ. ՌՃՆՕ. Ին վերակացու յովհաննէս վարդապետի ծնողացն) այս մեծ դրան կողքին կայ մի այլ փոքրիկ դուռ ևս, քարերով ծածկուած է այժմ, միայն դրան ճակատի կիսաբոլոր քարի շուրջը կարդացուում է այս. (. . . ախ պարսից ար-

« քային Հաճապատի ևս Պաւղոս վարդապետ առ աջնորդ և Միքայէլ ընկերօքն
« Աստապատեցի իմ. քահանայք և ժողովուրդ նորոգեցին զպարսպս զայս . . .)

Սա այն Պողոս վարդապետն է մակացի, որ գողթան գաւառի ամենայն տեղերը եկեղեցիք շինեց. կան որ քայքայուած էին՝ նորոգեց, նոյնպէս և այս վանքը յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի:

Նոյն շարքում մի դուռն ևս կայ, որ այժմ գործածելին է. այս դռնից ներս մտնելիս երևում է փոքրիկ մի բակ, բակի մէջ տեղը բարձրում աստիճաններով բարձրանում է Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին:

Եկեղեցւոյ չորս բոլորտիքը շինութիւններ են պարսպին կպած, և են սոքա ուխտաւորների համար սենեակներ, հարաւային կողմի շինութիւններն են վանքի գոմատուներ, ախոռը, հացատուներ, մառանը, ամբարը. հիւսիսային կողմը գետի վրայ նայող բարձր սենեակները վանահօր կացարանն է. բոլոր այս շինութիւնները զանազան թուականների գործ են:

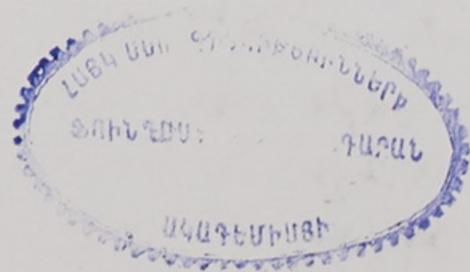
Եկեղեցւոյ շենութիւնը կաշմուած է կարմիր սրբա-
բառաշ քարերից, որոյ համար է և զուցէ, որ կարծիք
վանք են ասում, և ոմանք էլ «...» վանք, աս-
տապատին մօտ լինելուն համար:

Անի սա սրածայր կաթուղիկէ, արեւմտեան կող-
մի միակ գրան վրայ զանգակատունն է, որ 1840
թուականի երկրաշարժից կործանուել է և խոնարհ-
ուել է սորա գմբէթը, որ փոքրիկ մի ծախսով կարե-
լի է նորոգել եթէ հետեոյ լինի. եկեղեցւոյ ներսը
բաւականին պայծառ է, պատերը զարգարուած են
նկարներով, կաթուղիկէի մէջ շուրջ բոլորտիքը նը-
կարներ կան մարդահասակ բարձրութեամբ, իւրա-
քանչիւր նկարիները անուննին գրած է Ս. Գրի-
գոր լուսաւորիչ, Տրդատ թագաւոր, Սեղբեստրոս հայ-
րապետ, Թէոթոս թագաւոր, Ս. Ներսէս, Սահակ
պարթև, Երզար թագաւոր, Առստանդիանոս թա-
գաւոր թվով 8 հատ:

Չնայելով վանքի բաւական ունեցած եկամուտին,
որ գոյանում է վարելահողերից և միշտ եկող ուխ-
տաւորներից. դարձեալ երևում է, որ անխնամ է
թողնուած սոյն վանքը. վանքի ոչ քայքայուած տե-
ղերն են նորոգուում և ոչ մաքրութեան հոգ տան-
ուում. ինչպէս հաւատացնում էին վանքի ծառա-
ները՝ եկեղեցւոյ մէջ անմաքրութիւնը տիրապետած է
եղել. եթէ մենք տեսանք փոքր ինչ մաքուր, դա վե-
րադրում էին նորէկ՝ Աւանայ միաբան Ա. Վահան վար-
դապետի ջանքին *):

Մասանց խորանում այցելողը տեսնում է մասանց
անկանոն վիճակը. կան այստեղ երկու արծաթեայ
աջեր և մի քանի խաչեր. մասունքներ, որոնց ամեն-
քը վեր ընկած թափուած են մի տեղ, բոլորը ժան-
կոտուած, կարծես ոչ մի անգամ մաքրուելու հա-
մար ձեռք չէ առնուած:

(*) Այժմ վանահայր տարաշամբի՝ Նախավկայ Ս. Ստեփանոս վանքի:

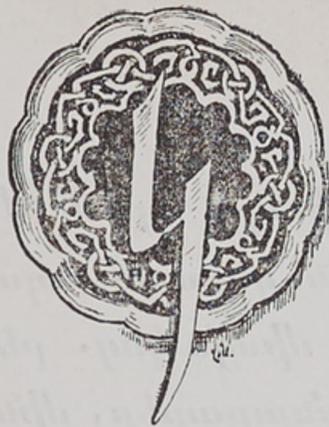

ՀԱՅ. Ք. - ՋԱՒ. Բ. ՇԱԽՆՏՐԱՆ ԵՒ ԴԱՊՈՍ.

ԼՈՒՍԱՆՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ Ն. 200

արմիր վանքից դէպի Տիւսիս Երասխի ափով գալիս համնում ենք Տարաշամբ գիւղի դէմը Տրղմուտ գետի բերանը, որ իւր պղտոր

կարմիր գոյնովը գալիս խառնուում է պղտորելով նաև Երասխի պայծառ և մաքուր ջուրը. այստեղից հարկաւոր է անցնել սահմանը գետով ու դէմ ու դէմը գտնուած վերոյիշեալ 20 պարսկահայ տներից բաղկացած Տարաշամբ (շամբի) գիւղը, որ ի հնումն բաղմամարդ է եղած 7—8 հարիւր տնով, որոնք գաղթել փախել են հետզհետէ ռուսաց հողը, և այժմ իրենց տեղ թողել են հին աւերակ տների փլատակները ու պատերի քարակոյտները: Այս գիւղը պատկանում է ինչպէս անցեալ ժամանակ և այժմ էլ Նախավկայ Ս. Ստեփաննոս վանքին:

Նախավկայ գնալու յարմար ճանապարհը այս լինելուն մեր ուղեցոյցը ձայն տուեց նոյն գիւղացւոց, որ իսկոյն լաստը անցկացրին մեր գտնուած եղերքը. գետի վրայ հաղորդակցութիւն այստեղ սոյն լաստով է լինում, և այս լաստն էլ պատկանում է նախավկայի վանքին. (ինչպէս Աշոտ թագաւորի պարգևազրի մէջ էլ յիշուած է, առաջ այստեղ նաև է ե-

ղել բանելիս). լաստը գիւղացիք կապալաւ վերցրնում են վանքից, տարին 20 բուբլի տալով:

Գետն անցկենալով մտանք գիւղը, որ Տրղմուտ և Երասխ գետերի միանալու անկիւնումն է:

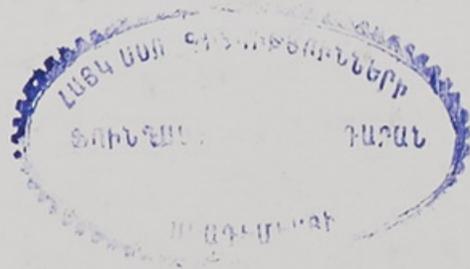
Այս տեղ կայ հնուց մնացեալ ցխաշաղաղ քար ու կիր եկեղեցի, պարսկական ձևի գմբեթով և է առանց արձանազրութեան. թէ և արարողութիւն և պատարագ մատուցանելու պարագայք կան և մի ձեռք էլ զգեստ ունի, բայց տարին հազիւ թէ մի անգամ պատարագ կատարուի, այն էլ գիւղացւոց շատ աղաչանօք ու ստիպմամբը և նախավկայի վանահօր կամեցողութեամբը:

Տեղային սովորութեան համեմատ էշեր վարձելով մի սարսափելի ապառաժ և քարքարոտ ճանապարհով հասանք վանքը:

Նախավկայի վանքը տեղաւորուած է Մաղարդալերան ցածրը մի ձորի կողքին բարձրադիր բլրաձև տեղւոյ վրայ, բաղմաշէն, անկանոն շինութիւններով ու աշտարակներով պատած:

Վանքի առաջ ցածրը՝ ծառաստանն է, որ բաղկացած է մեծ մասը թթենու, բնկուղենու, հացի, դարաղաճի և մասամբ էլ ուռենու ծառերից. բայց ան-

312 ՆԱԽԱՎԿԱՅ ՎԱՆՔԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՋԱԿՈՏԻ ՄԻ ՄԱՍԻ

313 ՆԱԽԱՎԿԱՅ ՎԱՆՔԻ ԿՈՒՐԻ

ՄԱՍԻՆԻՍՏՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆԻՍՏՐԱՆԻ

ԼՈՒՍԱՆՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱՋԵԱՆՆԵ

ւստի սկսենք արեւմտեան կողմից զննելով երեք կողմը ման գալ, դուք կտեսնէք արեւմտեան միակ դրան վրայի և կողքերի՝ պարսկական ճաշակով շինուածքը, որոյ ամենայն տեղը խաչերով և յիշատակարաններով ծածկուած է. № 291 նկարը. դրան ճակատին կիսաբողոքակ մի քարի վրայ պարսկական տառերով ընդարձակ արձանագրութիւն ունի, որ Հաս-պապախանի որդի թագաժառանգ Ապաաս միրզայի անունն է կրում, որ օգնել է Տայոց Ափրեմ կաթուղիկոսի օրով. և Համրի (այժմ մեր տեսած տարաշամբ գիւղի) արքունական հարկը վանքիս է յատկացնում փրկչ. 1831 թվ:

Սորա ներքև հայերէն արձանագրութիւնն է այսպէս. կամօք և ողորմութեամբն աստուծոյ նորոգեաց սրբոյն Ստեփաննոս «նախավկայի եկեղեցւոյս յարեւմտեան կողմ ես . . . Նախիջևանցի . . . յիշատակ իւր և կողակցուն Մարիամին և ծնողացն Աղաջանին և Նանագուն լին թվ. ՌՃԾԿ. »

Մոցանից վայր դրան երկու կողքին աջ ու ձախկան նշնալէս ընդարձակ արձանագրութիւններ. աջակողմեանն է 1827 թվին, որ յիշատակում է Սարգիս առաջնորդի միջոցաւ վանքիս նորոգութեան ժամանակ օգնող մի քանի անձանց անունները. սրբ, կիր և այլ իրերը իրեանց ծախսով բերել հասուցել են Աղուլիսից, Նախիջևանից և այլ տեղերից մինչայս տեղ:

Չախակողմեան արձանագրութիւնն էլ է այս օրինակ:

1831 թվ. իշխանութեան տեսան	Ի սոյն ժամու գիւմ նուաստի
Վփրեմի	Սարգիս վանացս առաջնորդի
Վաթուղիկոս հայոց աղգի	Որ եմ տեղեաւս Մաքեցի
Պարսից աղգի ինչ նակալի	Այժմ կոչիմ Ջաւղայեցի
Հասպապախան մեծ արքայի	Ջգիւզն Համրա գնեցի
Որդւոյ նորին Ապաաս միրզի	Երեք հարիւր թուման փողի
Երկրիս մերոյ միշտ իշխողի	Ջալսքան դրամս ժողովեցի
Ռուսաց մեծի ինքնակալի	Ընկերութեամբ իմ որդեկի
Նիքօլա Բաւլօվիչի	Օհանէսի վարդապետի

Ար է տեղեալ իսկ Համբեցի
Յերկրին Սիւնեաց և Հարուրայ
Գարալագեալ և Ագուլեայ
Նախիջևան իսկ ընդ նոսա
Տէր պահէ շէնս այժմ և ապայ
Վերոյիշեալ Ապոստ միրզայն
Հրովարտակաւ արքայական
Ղշարկն Համլա արքունական
Շնոհեաց մեզ յայտ յանդիման
ՂԱնի իմ առաջնորդ որ
Իշխան կամ միարան որ
Վասն թեթե ինչ պատճառի
Ինքնագլուխ կամ իւրովի

Թէ վաճառել զայս զիւզս կամի
Այնպիսի այրն ընկեր լիցի
Տիրավաճառ չար Յուդայի
Անիծանօք կապեալ լիցի
Եւ սևերես երևեսցի
Յաւուր մեծի գատաստանի
Է միարան տանս մեծի
Ստեփաննոս վարդապետի
Գանիէլ և Գարրիէլի
Սրբակենցաղ արեղայի
Ծառայ գրչիս
Պետրոս զպիր Համբեցի:

Ինչպէս յիշեցինք սոյն արձանագրութիւնները և
զուրը տեղաւորուած է մի կիսագմբէթի մէջ, որոյ
մէջը և զուրսը գեղեցիկ քանդակագործութիւն ունի
պարսկական ճաշակով № 291 նկար)։ Այս կիսագմ-
բէթից վերև շինութեան վերին ծայրում քանդակ-
ուած կայ մի սիրուն շրջանակի մէջ Քրիստոսի խա-
չելութեան պատկերը, երկու կողքին կանգնած են
Մարիամ աստուածածին և միւս Մարիամը:

Գառնանք այժմ հարաւային կողմը, ուր հոյա-
կապ և վայելուչ ձևով զանգակատունն է կանգնած,
կից մի կողմը եկեղեցւոյ շինութեան և միւս կողմը
վանքի պարսպին:

Սոյն զանգակատան ներքին յարկում կամարի տակ
եկեղեցւոյ հարաւային պատի վրայ Մարիամ Աստ-
ուածածնայ պատկերն է քանդակուած գիրկը՝ Յիսուս
մանուկը ու նստած գահի վրայ. իսկ վերին կամա-
րի տակ միևնոյն կողմում նոյնպէս շրջանակի մէջ
տեղաւորուած է աւետումն Ս. կուսի քանդակագործ
նուրը նկարը. եկեղեցւոյ այս կողմի պատն էլ զար-
դարուած է խաչերով, յիշատակարաններով:

Սորանց մի առ մի գննել է յետոյ. զանգակատան
միջով անցնենք արևելեան կողմը. բայց ինչ գեղե-
ցիկ է մէջ տեղ գտնուած խաչաձև լուսամուտը, որոյ
վրայ գտնուած քանդակը մի սիրուն շրջանակի մէջ
Ս. Ստեփաննոսի քարկոծումն է ներկայացնում,
տես № 292 նկար)։ Ինքը Ս. Ստեփաննոս բուրձարը

ձեռին ծնկաչոք աղօթելիս, իւր շուրջը գտնուող պիղծ ձեռքերից քարկոծուում է, վերևը ձախ կողմից հրեշտակը թագ ի ձեռին իբրև երկնային պսակ շնորհում է, և այս կատարուում է արարչի, Հօր, Հոգւոյն սրբոյ և Արդւոյ միածնի ներկայութեամբ, որ նկարիս վերև աջ կողմում բազմած է:

Սոցանից վերև շինութեան բարձրում թևերը բաց արած արծիւն է իւր մաքիչներում մի խոյ բռնած. իսկ շինութեանս հիւսիսային վերին ծայրում, նման սոյն քանդակների կայ Ս. յարութեան պատկերը, այս կողմի նկարները տեսնելիս նշմարուում է, որ կողքի ցածր շինութիւն Պօղոս Պետրոս եկեղեցին՝ Նախավկայից յետոյ է շինուած, որովհետև սոյն պատի վրայ մէջ տեղում եղած նկարների և քանդակների կեսերը նոյն շինութեան տակն է մնացել, իսկ

միւս կեսերն երևում են:

Նախավկայի սիրուն լայնանիստ, բազմաքանդակ կաթուղիկէն շատ հիանալի է, գմբեթը ճաճանչաւոր շառաւիղաձև ծածկոցով ծածկուած է, մէն մի շառաւիղների ծայրին քարեայ փոքրիկ խաչ կանգնեցրած, ծածքից ցածր կաթուղիկէի պատի վրայ շուրջանակի մարմարեա քարերի վրայ քանդակեալ փոքրիկ խաչաքարեր են ազուցած թւով 24 հատ. կողքերին վեցթևեան քերովբեների արձաններով. սոցանից ներքև առաքելոց և աւետարանչաց քանդակագործ պատկերները. իւրաքանչիւրի ներքև գրքուած անունները, Մնղրէաս, Փիլիպոս, Սառնաբաս և շն. յետոյ վայելչաձև լուսամուտները, որոց բոլորտիքը կամարաձև սիւնանման գեղաճաշակ զարդարանքով վերջանում է:

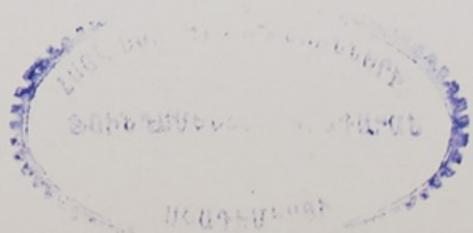
Արևելեան կողմի բախն էլ նեղ է և շինութիւններ է կառուցուած, որոց ներքին յարկը անասնանոցն է, իսկ վերին յարկը արդէն քայքայուած. վանքիս ամբողջ շինութիւնը կազմուած է կարմիր և դեղին սրբաատաշ մաքուր քարերից:

Եկեղեցւոյ ներքին կողմը, պատերը, առաստաղը, կամարները, կաթուղիկէի մէջը, բոլոր տեղերը հասարակ դեղով զարդարանք է տրուած, նաև զարդարուած են պատերը մեծ մեծ իւզանկար եկեղեցական պատկերներով, ներքին ձևը բոլորակի խաչաձև է, ունի երեք պատարագամատոյց սեղան, մինը աւագ սեղանն է, որ չորս առանձնակի սիւների վերայ առանձին կաթուղիկէի ձև ունի, սոյն ձևով են նաև միւս երկուսն, որ գտնուում են աւագ դասից դուրս ժողովրդոց կանգնելու մասում, եկեղեցւոյ աջ և ձախ կողմերում:

Աւագ սեղանի երկու կողքերին մի մի աւանդա-

տուն կայ մինը մասանց խորանն է համարուում. ուր բացի Ս. Ստեփաննոսի մասունքից գտնուում են նաև հետեւեալներն. Հռիփսիմէ կուսի մասունքը, Անդրէի առաքելոյն, Թադէոս առաքելոյն, Ս. Վարապետի, աջ Ս. Ստեփաննոսի, աջ Ս. Գ. լուսաւորչի, գաղաթ Ղուկաս ա. ետարանչի, և այլ շատերը. [Թվով 14:

Այս տեղ կան անկարգ և անխնամ թափ տուած թէ տպեալ և թէ մազաղաթի վրայ ձեռագիր գրքանք, աւետարան, Յիսուս որդի, և այլն. բոլորը եկեղեցական բովանդակութեամբ, նաև հին՝ Պարսկաց և Հայ թագաւորական ձեռագիր հրովարտակներ, պարզեազրեր, որոնք արժանի են միմիայն Աջմիածնայ մատենադարանումն գտնուելու, որով ազատուած կլինին ներկայ անխնամ վիճակից, որովհետև բորբոսնելով փչանալու են: Գժբաղդաբար այստեղ է և վանահօր մառանք:

Եկեղեցւոյ արեւմտեան երկու անկիւններում մի մի պահարաններ կան, որոց մինին մէջ մի հին մարմարեայ տապանաքար կայ, որոյ արձանագրութիւնն է, « Թվին Ռ.Ղ. երկի հիմնարկութեամբ այսմ տաճարիս

« նշխարքս յայտնի ձեռամբ Յակոբ վարդապետի որ յետ իննեակ եռակ
« ամի կաթուղիկոս հայոց լինի գարձեալ ի տեղւոջս ամփոփի. ՌՃԵ.
« Թվին. »:

Մյս պահարանը ամուլ, անձինների համար մեծ ուխտատեղի է. Թուրքը, հայը, գալիս են այստեղ հաւատով, մարդ ու կին երկու ընկեր, նախքան պահարանը մտնելիս՝ կնոջ հանդերձի քղանցքը պահարանի սէմի վրայ մի միտով մխելից յետոյ, ուժով քաշում պատում են, և ապա ներս մտնում մոմ վառում նոյն տապանաքարի վրայ, աղօթելով ու ջերմեռանդութեամբ համբուրում:

Վկանատես անձինք և շատերը հաւատացնում են, որ այս միջոցաւ ծնում են անոնք, որք տարիների ընթացքում անղաւակ են մնացած. միւս պահարանումն էլ վանքի ունեցած տեղաշորերը դարձուած են. այս երկու պահարանների դէմ ու դէմը փոքրիկ դռներ կան, որ սանդուղներով տանում են փոքրիկ վերնատունը:

Մյս է Վախավկայի ներքին և արտաքին տեսքը. իսկ վանքի պարսպից դուրս դէմ ու դէմը գանդուում է ջրաղացը մի քարով, ուր ամեն պարագայք կան և մի փոքրիկ շնչին ծախսով հարկաւոր է նորոգել, որ դորձածուի եթէ նորոգելու կամք ունեցող մէկը լինի:

Մորա և վանքի համար դորձածելու ջուրը գալիս է մերձակայ քարաժայռ լեռների տակից: Վանքից մի քանի հարիւր քայլ հեռի ջրի ուղղութեամբ գրնալիս երևում է մի փոս ծակ, որով մի մարդ հաղեկարող է վայր իջնել:

Մյս ծակ տեղը ճանապարհ է ջրի, վրան ծածկուած: Արանով մօտ 60 քայլ գնալուց յետ ճանապարհը կտրուում է, միայն տեսնում ենք ապառաժ քարե-

կտրուում է, միայն տեսնում ենք ապառաժ քարե-

րից ջուրը հոսում է, այստեղ կայ մի խաչաքար փոք-
րիկ, և ջերմեռանդների վառած մոմերի կտորտանք-
ներ, այդ տեղ փող էլ են թողել:

Պատմում են, որ այս տեղ ուխտի են գալիս երկու
միմեանց անձանօթ անձնաւորութիւններ, մոմ վա-
ռում, համբուրում միմեանց քոյր ու եղբայր են
դաւնում այդպիսով, այս ծածկուած տեղից դար-
ձեալ մի առանձին գաղանի ճանապարհաւ ջուր է
գնում ուղղակի վանքի մէջ, բայց այս ճանապարհը
այժմ խափանուած է. այժմ այդ ջուրը ամբողջո-
վին գալիս թափուում է չբանոց ջրաղացն և այդ
տեղից վանքի առաջ գտնուած մեծ աւազանը հաւա-
քուում, որ 60 քայլ երկայնութիւն և մի մարդա-
չափ խորութիւն ունի. որպէս զի վանքի առաջը գրտ-
նուած ծառաստանը և հողերը ջրէ, — բայց ջրոց չկայ
և շատ ծառեր փչացել են և փչանալու վրայ են,
ուստի և կտրատուում են շատերը, վառելու համար:

Վանքի հարաւային կողմում գտնուած պարսպի

կողքին առանձին շինութիւններ էլ կան. մի փոք-
րիկ հրապարակաւ, շուրջը սենեակներ թվով 30 ի-
չափ: Սոցա և վանքի մէջ տեղը մութը և գաղտ-
նի ճանապարհներով բաժանմունքներ կան, որ վը-
տանգի ժամանակ իրեղեններ պահելու սենեակներ և
նկուղներ են: Այստեղ են հացատունը, խոհանոցը,
միաբանաց սեղանատունը, ամբարը, մառանը և այլն:
Արդէն շինութիւնից երևում է և պատմութիւ-
նից էլ յայտնի, որ մեծ միաբանութիւն ունեցել է
սոյն վանքը:

Այս կհաստատէ աւելի, մեր տեսած մի ձեռա-
գիր յայտմաւութիւն, որ 'Նախիջևանում' 'Նիքոլա Մա-
նուշարեան անուն երիտասարդի մօտ է գտնուում, և
որ գրել են տեղույս միաբաններն, որոց անուններն
էլ մի առ մի նրա յիշատակարանում գրած են:

'Նախավկայ վանքը ունի բաւականաչափ եկամուտ,
որ գոյանում է 60 խալուարի հողերից Աստապատ
գիւղում, Տարաշամբ գիւղից՝ որ վանքի կալուածն

է, տարին երկու անգամ ուխտի օրերից երբ հոժ
բազմութիւն ուխտաւորների հաւաքուում է, Առու-
սաստանի զանազան քաղաքներից և Պարսկաստա-
նից, Աստուածածնայ և խաչի տօներին:

Այդ օրերը կարգապահութիւն պահելու համար
գալիս է խանը իւր ձիաւորներով. ժողովրդոց ան-
կարգութիւն մը չպատահելու համար:

Այդ ունեցել է վանքը կենդանիներ, բայց վա-
նահայրներն իրենց օգտին ծառայեցրել են, ծախել
վերջացրել են, փափագելի է տեսնել գոնէ այս-
պիսի վանքերի վրայ, որ լոկ խօսքով շէն է համար-
վում, վանքի վրայ հոգ ու խնամք տանելու ցան-
կութիւն ունեցող և պարտաւորութիւնը ճանաչող
վանահայրներ, որպէս զի քանդուածի վրայ խնամք
տանեն, պայծառութեանը աշխատին, ժողովրդոց
ջերմեռանդութիւնը չթուլացնեն, ապա թէ ոչ եկե-
ղեցին քայքայվում է, այսպիսի մի գեղեցիկ շինու-
թեան տանիքի սալաքարերը քանդուել թափուել

են—ինչպէս նկարից կերևի—հասկանալի է, որ
անձրևի ջուրը ձգելով տանիքը փուլ է գալու և
դասուի ի շարս աւերակաց:

Վանքիս ճիշտ հաստատութեան թուականը թէև
չենք կարող իմանալ արձանագրութիւն մը չկրելու
պատճառաւ՝ բայց յայտնի է պատմութիւնից, և Աշոտ
թագաւորի պարգեւագրին նայելով՝ Յօաղէոս և Նար-
դուղիմէոս Առաքելոց կառուցածն է, և որովհետև
դարձեալ նոյն պարգեւագրի մէջ յիշուում է, որ ունե-
ցել է թէմ և վիճակ մեծն՝ Ներսէսի ժամանակ հաս-
տատուած, նոյնը Աշոտ թագաւորը հաստատում է ա-
սելով թէ, որ և սահմանեալ էր ի նախնեաց մերոց և ի ս. հայրապե-
« տացն մերոց տեառն՝ Ներսիսէ թոռին՝ մերոյ Ս. լուսաւորչին, նախ և
« առաջին հոյակապ և հոչակաւոր մայրաքաղաքն՝ Նախիջևան, Աոկ, Նոյ,
« Ղարաղարան, Մարանդ, և այլն » քաղաքները կրկին հաս-
տատում է իրր կալուած և սեփականութիւն՝ Նա-
խավկայ վանքին:

Աերջերը նորոգութիւններ ունեցել է, այս հաս-

տատում է և վերոյիշեալ մեր տեսած յայտմաւորը,
որոյ ընդարձակ յիշատակարանից մի կտոր այս տեղ
աւելորդ չի լինիլ օրինակելու:

**Մհա նոյն յիշատակարանից մի կտոր տեղեկու-
թիւն:**

« . . . Շնորհօք սուրբ հոգոյն սկիզբն եղև ողորմութեամբն և յաջողու-
« թեամբ Սուրբ Աստուածածնիս, որ կոչի յայտմաւոր, ձեռամբ Ստեփան-
« նոսի սարկաւազի Զուղայեցւոյ, ի թագաւորութեան յերկրին պարսից
« շահ սուլթան հիւսէինին, ի հայրապետութեան հայոց տեառն Նահապե-
« տի, որ էր յերկրէն յունաց և ի տեղապահութեան Նսխըւանայ Մուրթ-
« զաղուլի խանին որ և ի սոյն ամի առաքեցաւ ի շահ սուլթան հիւսէինէն
« դեսպան յերկրն յունաց առ սուլթանն տաճկաց և ի յառաջնորդու-
« թեան վանքիս Նախավկային, Յակոր վարդապետ Շամբեցւոյ և ի թուա-
« կանութեանս հայոց հազար երրորդի հարիւր երրորդի յիսներորդի և չոր-
« րորդի:

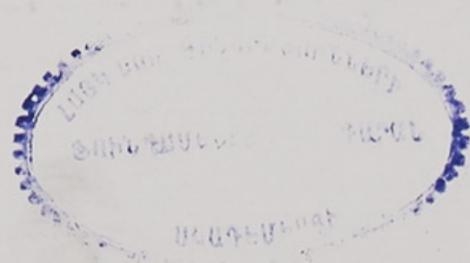
« Գարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՇամբեցի հոգի ընկալ
« Յոհան և Պետրոս վարդապետքն, որք ձեռն արկին նորոգման զխախտեալ
« և զքայքայեալ եկեղեցի սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, զոր բա-
« զում ջանիւք և աշխատութեամբ նորոգեցին յոլով ծախիւք առաւել պայ-
« ծառ քան զառաջինն, բայց չև ևս էր կատարումն գործոյն, և հաս վախ-

ձանն Պետրոս վարդապետին զոր փոխեցաւ առ տէր, և զկնի Ա. ամսոյ
« Յոհան վարդապետն ևս փոխեցաւ առ տէր, և մնաց եկեղեցին անկատար,
« և Յակոր վարդապետ, որ յաջորդեաց զկնի նոցա յաթոռ սուրբ Նախա-
« վկային *) միաբանութեամբ հանդերձ ժրջան և աշխատաւոր եղբարց
« ամենեցուն նորոգեալ ի կատարումն հասոյց բազում երանգօք, բայց ի ներ-
« քոյ բազում պարտուց կան, զոր տէր Աստուած հասանէ ի թիկունս նո-
« ցա և ազատեցէ աստ և ի հանդերձելումն նոցա և այլն . . .

**— յայտմաւորը զրողների անունները յիշելից յետոյ
նաև յիշում է տեղւոյն միաբանաց անունները այս
պէս—**

« Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զամենեսեան միաբան սուրբ ուխտի,
« զՅակոր վարդապետ որ էր առաջնորդ Ս. Նախավկայի վանից, Յովհան-
« նէս վ. Մաղաքիայ վ. Գալուստ վ. Փիլիպպոս վ. Շմաւոն վ. սոքա եպիսկո-
« պոս գոլով, են և այլ միաբան Պօղոս վ. Գրիգոր վ. Մարտիրոս վ. Ստե-
« փաննոսն, տէր Գրիգորն, տէր Արակոսն, տէր Գաւիթն, տէր Մարգարէն,
« տէր Սանվելն, տէր Մարտիրոսն, տէր Ստեփաննոսն, տէր Խաչատուրն,
« տէր Յովհաննէսն, սարկաւազունք Ստեփաննոսն գծող սուրբ տառիս, Առ-
« կան և Յովհաննէսն, են և այլ բազում աստիճանաւորք, եկեղեցականք և
« մահտեսիք զոր տէր յիշէ զանունս նոցա և այլն և այլն . . . »

*) Տես նաև Առաքել պատ. գլ. ԻԶ. երես 267. նոյնը յիշատակում է:

310 ԻՍԶԻԲԱՐԵՐ ՇԻՆ ՉՈՒՂԱՅԻՆ

354 ԻՍԶԻԲԱՐԵՐ ՉՈՒՂԱՅԻՆ

ՄԻՍԱՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ.

ՕՐԻՆԱԿԵԼԸ ԱՐԳԵԼՈՒԱԾ Է.

Худож. - Лит. Р. Шахбазянца вь Тифлисе.

Մախավկայից կրկին նոյն ճանապարհով
յետ կղառնանք. որովհետև հին Ջու-
ղա գնալու համար ամենալաւ ճա-
նապարհը համարուում է այս հա-
րաշամբ գիւղի վատ ճանապարհը,
և մի և նոյն ձևով անցնում ենք Նրաքսը ինչպէս
Նախավկայ գնալու ժամանակ:

Գետի եզերքով մի բարակ նեղ ուղի տանում է
մեզ հին փլատակների մէջ, որ հին Ջուղան է, և սա
տեղաւորուած է Նրասիսի ձախ ափում, այստեղ ու-
ղևորի առաջ պատկերանում է մի ընդարձակ հան-
գստարան բազմաթիւ խաչաքարերով խիտ առ խիտ
կանգնեցրած, մօտաւորապէս մի քանի հազարներ,
կոտրատուած, ջարդուած, տեղիցը խախտուած ու
վայր ընկածներ շատ շատ են, կային զանա շան թուա-

կանների շինած խաչաքարեր, մաքուր փորագրած,
բայց ոչ այնքան նուրբ գործ ինչպիսին էր մեր Ն. գըր-
քում Գօշ Մխիթարայ երկու խաչաքարերը:

Խաչաքարերը քանդակուած են կոպիտ կարմիր
քարերի վրայ, և մի տեսակն էլ ղեղին փափուկ քարե-
րի վրայ. զանազան մեծութեամբ են սորա, կան 1 1/2
արշնաչափից մինչև 3 1/2 արշնաչափ բարձրութիւն ու-
նեցող խաչաքարեր, մենք նկարեցինք ընտրելով միջեց
զանազան թուականների պատրաստած գործերից
թվով 16 հատ. բաւականանալով միայն մի քանիոր
ցոյց տալ վերջի ժամանակի վարպետների գործը հին
ժամանակուայ վարպետների գործի հետ:

Ջուղան ինչպէս յայտնի է հայկական ՌՆԾ. թուա-
կանին բազմամարդ և փարթամ բնակիչներ է ունեցել,
որ յետոյ Ն. Շահապալասը գերեվարելով այս տեղի

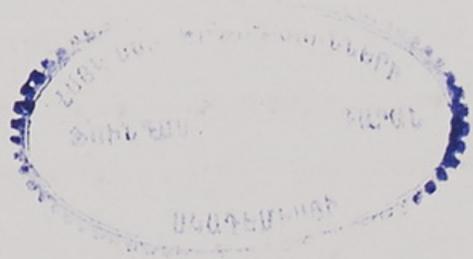
ժողովրդին, Պարսկաստանի Ասպահան քաղաքի մօտ
նոյն ժողովրդի համար նոր քաղաք շինեց, որ այժմ էլ
կոչուում է նոր Ջուղայ անունով. Հասապպասի գե-
րավարութիւնը կատարուում է հայկական ՌՕՊ
թվին:

Այժմ հին Ջուղայում ոչ ոք չի բնակուում, սորա
բնակիչների փլատակ տուները, քայքայուած ու կոր-
ծանուած եկեղեցիքը, ապրուստի աղբիւր եղող ջրա-
ղացները, խանութները և վերջապէս իրենց մեռեալ-
ների գերեզմանները ու արձանները մնացած են, գե-
րեզմանաքարերի մէջ երբ որոնէք, կգտնէք նոյն ժա-
մանակուայ Ջուղայի քաղաքապետի խօջա Սաչի-
կի գերեզմանաքարը, որոյ նկարը № 300:

Ջուղայի դէմ ու դէմը գետի միւս ափում կայ
նոյնպէս քայքայուած աւեր շինութիւններ, որոց

մին ճանապարհորդների համար իջևան է եղած. իսկ
միւսը դարձեալ եկեղեցի:

Սոյն հանգստարանից կամ աւեր քաղաքից ոչ հեռի
Ջուղայի գիւղն է, նոյնպէս գետի ափին զետեղուած,
գեղեցիկ կանաչազարդ դաշտի վրայ, պտղատու ծա-
ռերով և պարտէզներով զարդարուած, Ջուղայից
գիւղ մտնելիս աջ կողմի վրայ ուղեւորի աչաց հան-
դիպում է գետի միջեց մի ինքնաբուխ աղբիւր, որ
տեղացիք աւանդութեամբ - Կարնաղի-ը - են անուա-
նում, սոյն բխած ջուրը տարբեր տաքութեամբ է գետի
ջրից, կաթնաղբիւրի ջրից վերցնենք և մէջը ածենք
փոքր ինչ - Կարնի - սօտա. դուք կստանաք զելտե-
րեան ջուր, այս տեղ գալիս են նուազ կաթ ունեցող
ծծմայրերը, որ ջրիցը խմելով կաթ ունենան:

ԼՈՒՍԱՆՅԱՐ Մ ՓՈՓ ԱԶԵԿԱՆՅԱՑ:

ՄԱՏԻՆ Բ. ՇԱՐՅԱՆԻ ԵՒ ԿԱՄԵՐԱ

ԵՐԱՍԻ ԳԵՏԻ ՎՐԱՅԻ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ. 305

իւղի ծայրին կայ գետի վրայ ձգուած
Տին ժամանակից մեծ կամուրջ, մօտ
ուխ Տարիւր քայլ երկարութեամբ,
բայց այս ևս նոյն Ա. Շահապապար քանդել է, որ
գերեվարած ժողովուրդը նոյն կամուրջով յետ չղառ-
նան, այժմ Տիմքերը միայն ցից ցից երևում են գե-
տի միւս ծայրին, գետի մէջ կանգնած, և գետի այս
կողմ ցամաքի վրայ էլ չորս սիւները:

Այսպէս կամուրջներ Արասի վրայ ընդ ամենը
Տինգ Տատ են եղած Տին ժամանակները քար ու կիր
շինութեամբ, բայց այս օր հազիւ նոցա նշաններն են
երևում:

Սորանից ինն վերստ հեռու դէպ արևելք նոյպէս

գետի ափով գնալիս հասնում ենք, Ջուղայի և Պարս-
կաստանի հաղորդակցութեան սահմանազուխը, ուր
երկու պետութեանց եղերքում դէմ առ դէմ, հաս-
տատած են մաքսատուն, հեռագրատուն, փոստ, և
կառավարչական տների շինութիւններ:

Գետի վրայի հաղորդակցութիւնը լինում է մի տե-
սակ նաևով, որ յարմար են անվանուում տես № 305
նկարը, մենք զետեղում ենք սոյն նկարը ոչ թէ մի
հնութիւն, այլ Արասի և նորա վրայ հաղորդակցու-
թեան ճանապարհը ցոյց տալու համար:

Արասի գետը ինչպէս յայտնի է ընդունում է իւր
մէջ գետեր և աղբիւրներ և ի վերջոյ միանալով Աուր
գետի հետ թափուում է Ասպից ծովը:

ՆՐԵՃԱԿՈՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆԻՔ ՆՑ 293

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՐ ԱՓԱՓԱՋԵԱՆՆՑ:

ին ջուղայից դէպի արևելահարաւ երկու փոստային իջևան հետու, գանուում է Երնջակայ Ս. Յովհաննու կարապետի հռչակաւոր վանքը, Եպրակունիս գիւղի դաշտավայրի վրայ, պարսպապատ հասարակ քարերից և աշտարակներով:

Պարսպի մէջ տեղը միջակ մեծութեամբ տաճարն է կառուցած իւր վայելուչ կաթուղիկէիւ, տաճարի հարաւային կողմում երկարաձև փոքրիկ մի մատուռ ևս կայ, որոյ վերայ է կառուցած զանգակատունը, մատրան մէջ կարմիր դեղով գրուած մի արձանագրութիւնից հասկացուում է, որ մի ոմն Շուրութեցի Խօճա Այվազ անուն շինել է իւր յիշատակին սոյն Ս. Ստեփաննոս անուն մատուռը. ահա արձանագրութիւնը:

Ի թուոյ աղինս մեր Հայկի
Հազար հարիւր վաթսուն երեքի
Խօճա Այվազն գովելի
Յոյժ բարեպաշտն ցանկալի

Տեղեալ գոլով Շոթօթեցի
Շինեաց տաճարս այս նազելի
Յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի
Նախավկային մարտիրոսի

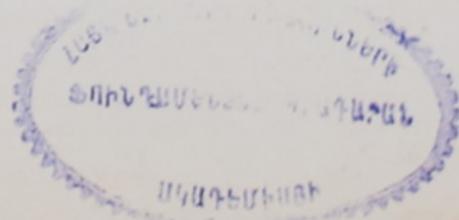
Իւրն յիշատակ է միշտ կենդանի
Որով Գրիստոս պատարագի
Մասն և բաժին իւրն լիցին
Եւ ծնողացն Մկրտչին և կարապետին
Եւ կողակցին Թառիկին
Եւ քեռցն Աննայուն և Փառակուն
Եւ դստերցն և իւր տան
Արբանեակն է Մարգարիան

Զոր տէր Աստուածն ամենայնի
Զինքն ի ցասմանց անփորձ պահի
Երկար կենօք այս աշխարհի
Պայծառ փառօք ի յատենի
Աթոռս մեծին Յովհաննէսի
Իւրն օգնական միշտ լինիցի
Թէ առաջնորդ թէ միարանք
Եմք Այվազէն շնորհակալ:

Ինչպէս յիշեցինք սոյն մատրան վրայ զանգակատունն է կառուցած, արգեամբ նախիջևանցի Եղաջանի որդի պարոն Եղամալի յիշատակին, ԱՃՕԻՒ հայկական թուին. սորա արձանագրութիւնը արևմտեան սեան ճակատին գրուած է, զանգակատան մէջ պատարագ մատուցանելու համար նա խորանաձև է, բայց սեղանի վէմ քարը չկայ այժմ:

Ս. Յովհաննու կարապետի տաճարն արևմտեան դրան առաջ ունեցել է մի ժամանակ սիւնաղարդ գաւիթ. որոյ վրայ եղած է զանգակատունը, բայց այժմ բոլորը խոնարհուած է, հիմքերն են երևում:

Մանգ
856
958

**Տաճարի հիւսիսային կողմը լուսամուտից վերև, մի
թուական կայ համառօտ գրուածքով այսպէս:**

« Եսայի վարդապետ շինող թվ. ՌՃԳ. »

**Այս այն Մեղրի գիւղացի Ասայի վարդապետն է, զոր
առաքել պատմ. գրում է զլ. Ի.Օ. երես 267. « Սոյնպէս**

« և Եսայի վարդապետն՝ որ էր ինքն ի Մեղրի անունեալ գեղջէն, և սա ևս
« յաշակերտաց տեառն Մովսէսի կաթուղիկոսին էր, որ ի Փիլիպպոս կաթու-
« ղիկոսէ կախակոսոս և առաջնորդ կարգեցաւ Ս. Արապետի վանացն, որ
« ի գաւառին Արնջակայ, և և սա ևս յաւուրս Փիլիպպոս կաթուղիկոսի սկսաւ
« նորոգել զնոյն ինքն Ս. Արապետի վանքն, զի միանգամայն զամենայն յա-
« ռաջագոյն եղեալ շինուածսն քակեալ երարձ ի միջոյ, զեկեղեցին, և զտնե-
« ըն, և զխցերն, զպարիսպն, սպա շուրջանակի լայն և ընդարձակ զհաստ և
« զբարձրագոյն պարիսպ էարկ, և սպա ի մէջն տունք և սպարանք ի բնա-
« կութիւն ինքեանց և հիւրոց, և առաւել զեկեղեցին՝ ի տեղի հին եկե-
« ղեցոյն, լայն և ընդարձակ և բարձրաբերձ կամարօք և կաթուղիկէիւ, ի վե-
« ռայ շորից սեանց կառուցեալ՝ սրբատաշ վիմօք, կատարեալ զամենայն եկե-
« ղեցին ի հիւանց մինչև ցճայրս նորին. յոլով աշխատութեամբ և բազում
« ծախիւք կատարեցան ամենայն շինուածքն, և ի ՌՃԳ. թուին և հոկտեմ-

« բեր ամսոյ ժե. օրհնեցաւ եկեղեցին մեծահանդէս նաւակատեօք ի փա-
« ռս . . . »

**Մի թուական էլ արեւմտեան դրան վրայ, դար-
ձեալ բարձրում լուսամուտից վերև գտնուած մի խա-
չաքարերի տակին:**

« Եսայի և Պօղոս վարդապետ շինողք թվ. (Ռ). »

**Այս էլ զարձեալ նոյն Մոկացի Պօղոս վարդա-
պետն է, զոր ինչպէս գրում է նոյն առաքել պատմ:**

« զի առաքելարար շրջեր յամենայն տեղիս — Պօղոս վարդապետն — քա-
« ռողեր զբանն կենաց, կարգեր զքահանայս, շինէր զեկեղեցիս, և հաստա-
« տէր զբարի կարգս յեկեղեցիս և ի գիւղս, ժողովէր մանկունսն յուսումն
« սրբոց գրոց, և ի տեղիս տեղիս հաստատէր դպրատունս, և յիւրոց աշա-
« կերտաց կացուցանէր դպրապետս և այլն . . . »

**Այկեղեցւոյ երեք բոլորտիքը շինու թիւններ են կա-
ուուցած, ուխտաւորաց, միաբանաց համար սենեակ-
ներ, վանքի հացատունը, խոհանոցը և այլն. շինու-
թիւնք հասարակ քարերից են, և կան երբեմն աղիւ-
սաշէն:**

Այդ տեղ կայ գործունեայ երիտասարդ վանահայր Միքայէլ վարդապետ տէր Մինասեան, իւր հետ ունենալով մի ժրաջան օգնական Թադէոս վարդապետ, որոնց գործունէութիւնները թուել այս տեղ աւելորդ է, այս տեղ այցելողը ինքն արդէն ականատես է լինում տեսնելով բաւական նորոգութիւններ, որ արել են, թէ տաճարի վրայ և թէ սենեակների, և որ ամենագլխաւորն է տաճարի մէջ մաքրութիւնն կատարեալ է:

Այս վանքն ևս ունի բաւական եկամտ, մեծ ուխտազնացութիւն լինում է տարին մի անգամ Արդավառի տօնին. այս տեղ ի միջի այլոց կայ ամենափրկչի մասունքն, որ միշտ զանազան քաղաքներ և գիւղեր շրջակայում և բաւական արդիւնք է բերում վանքին, ունի վարելահողեր, մի այգի, ջաղաց, մասաւոր թուով կենդանիք:

Կան այս տեղ մասանց խորանում բաւական թվով ձեռագիր և տպեալ գրքեր եկեղեցական բովանդա-

կութեամբ, որոց մէջ կայ հին՝ գեղեցիկ ձեռագիր աւետարան հայկական Բ.ՁԸ. թվին Առկաս սուտ անուն կրօնաւորի ձեռօք գրուած, որ նուիրում է Ասլանի դուստր Մարիամը սոյն վանքին, իւր և իւր ծնողաց յիշատակին:

Սոյն վանքի արևելահիւսիսային կողմումն է Բանուանուանեալ թրքաբնակ գիւղը, մի սեպացեալ քարաժայռի ստորոտում, որ թուրքերը եւն - րդէ կամ Բան - րդէ են ասում:

Այս տեղ կայ Աւնիթ որների կառուցած մենաստանըն, որ ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից 14-րդ դարում ազգավնաս Յովհաննէս Քանեցւոյ շնորհիւն է եղած. սա մի քառանկիւնի երկյարկանի և աղուսաշէն շինութիւն է մեծ գմբէթով, որ այժմ կործանուած է. ունի արևմտեան կողմից մի մեծ դուռ, որոյ երկու կողքին կամարաձև սիւներ են կանգնեցրած:

Սորա միաբանական սենեակներն էլ բոլորը խորհարհուած են այժմ:

ՀԱՅԿՈՒԹԻ Ս. ՅԱՎՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 297

ԵՂԻՍԱՆՎԱՐ Ս. ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ.

ՕՐԻՆԱԿԵԼԸ ԱՐԳԵԼՈՒԱԾ Ի.

Худож.-Лит. Р. Шахбазянца въ Тифлисе.

Հնիթորների մենաստանի Տիւսիսային կողմից Շուռութ գնալիս, մեր առաջ բացուում են մի քանի կիրճեր Սիւնեաց լեռների ստորոտում, և սոյն կիրճերի մէջ գտնուում է մի բարձր քարաժայռ, որոյ ոչ մի տեղից վերև բարձրանալ անկարելի է. բացի Տիւսիսային կողմից:

Այդ կողմով վերև բարձրանալիս կտեսնէք որ պարսպապատել են, Տիւսիսային կողմից սկսած մասամբ դէպի արևելակողմի մի մասը, և հարկ էլ չէր մնացեալ կողմերն պարսպել, քանի որ անմատչելի դիրք ունին:

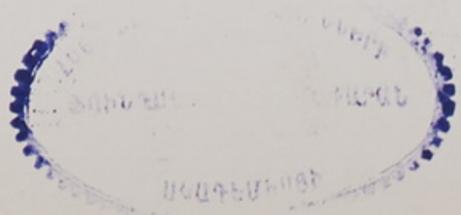
Այս տեղ, ճշմարիտ է՝ երևում են շինութեանց հետքեր, որ տեղացիք աւանդութեամբ անուանում են Սմբատայ բերդ, պարիսպը և միջի շինութիւնները բոլորովին քանդուած են. միայն ճշմարելի են հետքերը:

Սոյն ժայռի կամ բերդի հարաւային կողմից՝ իլան դաղի արևելեան կողմով ճանապարհը տանում է մեզ Շուռութ դիւղը, հին անունն էլ « Ծոօթ » որ բարձրադիր տեղւոյ վրայ է հաստատուած:

Այս տեղ կան մի քանի մեծ եկեղեցիներ, որոնցից միայն մինը մնացել է հաստատուն Ս. Յակոբ անունով, միւսների միայն հիմքից 1, և տեղ տեղ 2 արշաւափ բարձրութեամբ պատերն են մնացել, աւերակներից մին, որ մեծ է դիրքովը միւսներից, և ոչ էլ հեռի Ս. Յակոբայ եկեղեցուց, ունի կողքին մի աղբիւր, որ այժմ ցամաքած է և սորա աւաղանի վերև մի քարի վրայ հետևեալ արձանագրութիւնը կայ:

« Թուականիս ՌՃԺԳ. մենք Փշրկանց խօջա Սահակ և Զաքարէս որ ենք
 « եղբարք հարազատ բերաք աղբիւրս ի գիւղս որ կոչի Ծոօթ մեր և ծնու-
 « ղացն մերոց մահտեսի Աբգարին և Նազու խանին և կողակցուն մերոց
 « Մարեմանցն և մեր որդւոցն Թումասին ի ժամանակս հայրապետութեան

ՊԻՏՅՈՒ Ս. ՄՏԵՓՈՆԵՆՈՍԻ ՉԱՆԻՐ 296

ԷՆՈՒՍԱՆԿԱՐ Մ. ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ.

ՍՐԻՆԱԿԵԼԸ ԱՐԳԵԼՈՒՄԾ Է.

Худож.-Лит. Р. Шахбазянца въ Тифлисе.

ուռու թից Պիստ և սորա շրջակա-
ներում կան շատ գիւղորայք, ո-
րոնց մեծ մասի բնակիչք այժմ
թուրքեր են, և կան սոյն գիւղերի
մէջ հայոց հին եկեղեցիներ և վան-
քեր, ոմանք խորտակուած, և ո-

մանք աւերակ դարձած, և կան ոմանք բոլորովն խո-
նարհուած ու հողի հետ հաւասարուած:

Մեծ մասամբ սոցա շինութիւնը օրօրօցած և,
ինչպէս են Մըսրվան գիւղինն, որ Պիստից դէպի հիւ-
սիս ձորի մէջ է գտնուում յանուն Ս. Գրիգոր լու-
սաւորչի:

Մանգութեամբ տեղացի բնակիչք պատուում են,
որ սա Մեսրոբ թարգմանչի կառուցած վանքն է և
սորա մասին այսմաւորի մէջ յիշատակում է ապէս.

« Զի ոմն կամեր ասնել զսուրբ մարմին նորա ի գաւառն Տարօնոյ, ուր ծնեալն
« էր և անեալ ի բնիկ գեղջն իւր Հացիկ: Աւել ոմն ի նախակերտեալն իւր վանս՝
« ի գաւառն Գողթան, որ գեւ ևս Ստեփանոս կոչի տեղին այն, այսինքն Մես-

« րոպա վանք և այլն. որ ի հարկէ լեզուի աղաւաղանօջ
զառել է Մըսրվան:

Սա մի հասարակ քարերից կազմուած օրօրօցած և
մի շինութիւն է, առանց կաթուղիկէի, նման Պիստու
եկեղեցւոյ, ներքին կողմը փառաւոր, լայնանիստ,
բարձր ու հոյակապ, չորս առանձնակի քառանկիւնի
սիւների վրայ է կառուցած:

Կան նաև Տէփու և Շուջի գիւղերում, որ բոլո-
րովն աւերակ են:

Նաւուզի գիւղում կայ գիւղային փոքրիկ մի եկե-
ղեցի հասարակ շինուածով:

Մայի գիւղում խախտուած է եկեղեցին. այս տեղ
մի վանք էլ կայ և ուխտատեղի է Ս. խաչ անունով,
որ գիւղացւոց եկեղեցին է:

Մտում են, որ այս տեղ գտնուում է կենաց փայտի
մասունքից:

Պիստ գիւղը — հին անունը Փրոպ — գտնուում է
Շուռութից դէպի հարաւ 9—10 վերստ հեռու մի

ձորի մէջ 210 առն հայ և թուրք բնակիչներով, զիւր կանաչազարդ և պտղատու ծառերով, պարտէզներով զարդարուած է:

Բնակիչք կարելի է համարել բոլորովին վայրենի. նիստ ու կացերնին ու սովորութիւննին նման է իսկ և իսկ թուրքերի, պարապում են գլխաւորապէս անասնապահութեամբ, 14—15000 գլուխ անասուն ունի զիւր. այծ, ոչխար, կով, եղ և ջորի:

Չնայելով, որ զիւրի օղբ հով է, բայց այդ քան կենդանիների համար արօտատեղի չգտնուելուն, տանում են 7—8 ժամ հեռու գտնուած սարերը:

Գիւղը պատկանում է եղել ի հնումն վանքերին, բայց այժմ սեպհականութիւն է Նախիջևանցի թուրք Բահիմ խան անուն մի անձի:

Այս գիւղում կայ երկու վանք, մինը, որ տեղ տեղ քայքայուած էր, 1877 թուին գիւղացիք նորոգում են իւրեանց համար իբր աղօթատեղի, սոցա հո:լո: ում է Աբարվան գիւղի քահանայն:

Այս եկեղեցին, որ յանուն Ս. Սա' փաննոսի է. գաւիթը խոնարհուած է բոլորովին, արեւմտեան միակ գրան երկու կողքերին սև գեղով զրուած արձանագրութիւն ունի անթուական և համարեա ոչ ինչ չի հասկալու:

Սորա հարաւային պատի վրայ գտնուած մի արձանագրութեան մէջ հաղել նշմարելի է ՌՂԱՊ. հայկ. թուականը:

Բաւականին մեծ ու լայնանիստ է եկեղեցին, ներքին կողմը 6 առանձնակի հաստ ու բարձր սիւներով, ունի նոյնպէս բարձր և լայնանիստ կամար և աւազ սեղանը:

Մի վանք էլ գիւղիս հիւսիսային կողմի ձորումը կայ, Ս. Նշան անունով ուխտատեղի, փոքրիկ օրօրօցաձև մի մատուռ է, այս էլ գիւղացիք նորոգել են, վանքապատկան մասնաւոր մի քանի հողերը գործածելուն փոխարէնը:

Պհատու, Աբարվանու, Փա: ախայու և Բամիդ գիւ-

ղերի ամբողջ հողերը, ինչպէս նոյն տեղերի արձանագրութիւններից երևում են՝ պատկանում են եղել նոյն գիւղի եկեղեցեաց և վանքերին, որ այժմ ինչպէս տեսնում ենք անտէրութիւնից թուրք խաներն իրենց են սեպհականացրել, սակայն այս անգամ երբ հողաչափները եկած էին նոյն գիւղի հողերը չափելու և սահմանները որոշելու, հող. իշխանութեան կողմից էլ եկած էր Ադուլիսի գործակալ տէր Խաչատուր Յովհաննէսեանն. յոյս էր տածուում, որ ժողովրդի վկայութեամբ և արձանագրութեանց ուժով կրկին վերահաստատուին այն հողերը վերոյիշեալ գիւղերի վանքերի վրայ իբր սեպհականութիւն:

Այդ արձանագրութիւններից մինը նոյնութեամբ կրնաք որինակենք այստեղ, որ գտնուում էր Փառակու Ս. Շմաւոն վանքի մէջ մի մարմարեայ քարի վրայ այս օրինակ:

« Թ. ին 1155 ՌՃԾԵ. մենք Փառակու իշխանըս քահանայքս տէր Գրիգոր, տէր Ստեփան. տէր Պետրոս, մահտեսի Փիլիպպոս որդի Թատուրի, Մանուկի

որդի մահտեսի Աւետիք, մահտեսի Մուրատ, Բենեթ մահտեսի Մինասի որդի Պալեղ, Արամի որդի Մուրատ, տէր Գանիէլի որդի Քաղէոս, Աարապետի որդի Պողոս, Յովհաննէսի որդի Յարութիւն, Թ. Բ. անձինքս հասարակութեան խնդրանք մեր սեպհական հողերին տասանորդն վախուպեցինք սուրբ եկեղեցեաց կառավարութեան լոյսոյ, սուրբ Շմաւոն եկեղեցւոյն, Յակոբ հայրապետին, սուրբ Ստեփաննոսին, Նդիա մարգարէին, սուրբ Նշանին, Հուռումսիմայ խաչին, հողն է ճանապարհի տակն Աարուծիղիցն մինչի քարկապն սուրբ Նշանին է, Շիրիշտանի ձորիցն և մինչի Փափու ձոր գետի էս կողմն էն կողմն սուրբ Շմաւոն եկեղեցւոյն է, Փափու ձանի ձորիցն մինչի Աշղպաղից սուրբ Յակոբ հայրապետին, Ուլու - սու ձուրն աջի կողմի հողն Պատար - պաղիցն մինչի Պոյուտ ու սարն հանդի ձորի շուանն է, Նդիա մարգարէին վախուպն է իւր չորս կողմն է, սրբոց պայծառութիւն :

Սոյն վերոյիշեալ տեղերը իբր սահմաններ տեղացիք մի առ մի ցոյց են տալիս, և այժմս էլ նոյն անուններով յիշում են սուրբ տեղեաց անունները, որք նշանակուած են, նոյնպէս կան այժմս էլ, Ս. Շմաւոնն, որ գիւղի եկեղեցին է, — Պիստու հար և նմանը, որ և սորա մէջն է գտնուում նոյն արձանագրութեան քարն:

Կղիա մարգարէ ասուածը՝ գիւղի կողքին մի քար-
ձրր սարի գլխին մի մատուռ է հասարակ քարերէց
շինուած, որ մինչև անգամ Պիստ գիւղից երևում է,
Հռէփսիմէ խաչը, գիւղի ծայրին ճանապարհի վրայ
նոյնպէս փոքրիկ մի մատուռ է:

Ս. Ստեփաննոսն էլ առաջ վանք է եղել յետոյ քայ-
քայուել է, և այժմ դորա տեղ փայտածածկ փոք-
րիկ մի ուխտատեղի են շինած, որ գտնուում է գիւ-
ղի վերջի ծայրին ձորի մէջն, իսկ Ս. Յակոբ հայրա-
պետն գիւղի՝ հիւսիս արևմտեան կողմը երկու վերստ
ճանապարհաւ մի ձորամիջին է գտնուում, սպիտակ
և գեղին քարերով շինած, փոքրիկ կաթուղիկէիւ,
շուրջ բոլորափքը վանքիս, սենեակների փլատակներ են:

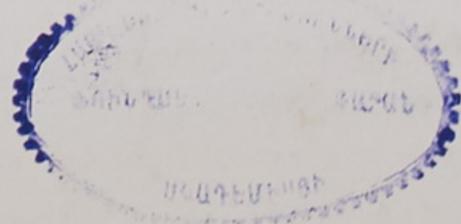
Վանքիս արևմտեան կողմը ունեցել է անսին գա-
ւթ միայն կամարակապ, որ այժմ բոլորովին խո-
նարհուած է, սոյն գաւթի մէջ կան երեք մարմարեայ
տապանաքարեր, քարերը բոլորովին ջարդուած են,
որոց մէջ տեղը գտնուածի վրայ գրուած է, « ծախիւք ա-

« արտեցոյց Աստուծով թվ. ՌՃԸ. »

Վողքի քարի վրայ փորագրուած է մի մորուքա-
ւոր մարդու պատկեր, ձեռին մի գիրք, կուրծքից մին-
չի ոտների վերև մի տախտակ, որի վրայ միայն « տէր
Պետրոս » անունը կարդացուում է, միւս տեղերը բո-
լորովին ջարդուած լինելուն պատճառաւ:

Միւս ծայրի քարի վրայ « թվ. ՌՃԿ. Յունվարի Ա. » մի
գաւազան նկարուած և գրած է « այս է տապան Ղազար
« վարդապետին. սա ծառայեր սուրբ Յակոբիս » ղհանգիպող . . ղմիարերան »
այս էլ կոտրուած լինելուն այսքանը միայն կար-
դացուում է:

Փառակու գիւղի ժողովուրդը ոչ ինչ պարապմունք
չունի, և համարեա տղամարդիկ էլ չկան, եղածները
ծերունիներն են, երիտասարդները ծառայում են Ա-
րևան, Թիֆլիս և այլ տեղեր խոհարարութեամբ և
սպասաւորութեամբ, իսկ կնանիքը գործում են խա-
լիչա և կարպետներ:

առակա զիւղեց Յղնայ գնալիս իջնում ենք և գնում մի ձորամիջով ընթացող գետի հոսանքի ուղղութեամբ, այս գետը Աբարփան, Պիսատու և Փառակայու ջրերը միմեանց խառնուելից կազմուելով անցնում է Յղնայի միջով ու գնում թափուում է Արասի մէջ:

Գետի եզերքը անթիւ թթենու ծառեր անկած են, որոնց պտուղից օղի են քաշում, նոյնպէս և չորացնում են, Փառակայից մինչև Յղնայ 12 վերստ ճանապարհ է, զիւղը զետեղուած է ձորամիջում գետի երկու եզերքի վրայ, պարտէզներով զարդարած. բնակիչները բոլորը հայ են:

Աւնի մի եկեղեցի Ս. Աստուածածնայ անունով, փառաւոր և հաստատուն շինութեամբ. մի և նոյն ձևի,

ինչպէս էր անցկացած զիւղորայքում գտնուած վանքերինը:

Արևում է, որ առ հասարակ Գողթան գաւառի այս մասում գտնուած վանքերի շինութիւնը մի ճարտարապետի գործ է և կամ միմեանցից օրինակուելով մի և նոյն ձևի են կառուցուած. միայն այն դահազանութեամբ, որ ումանք առանց կաթուղիկէի են. Յղնայի եկեղեցին ունի կաթուղիկէ և հարաւային կողմում կանգնեցրած զանգակատուն, որոյ հարաւային ճակատի սիւներին մինին վերև քանդակուած կայ Վրիստոսի խաչելութիւնը, միւս սեան վերևն էլ թագը գլխին մի թագուհու արձան է փորագրած, որոյ գլխի վրայ թևատարած մի աղաւնու նկար է քանդակուած:

Սոյն զանգակատան արևմտեան երկու սիւների միոյն վրայ նոյնպէս քանդակուած են Աղամ և Արայի

մերկ և փոքրագիր պատկերները միս սեան վրայ մի հրեշտակ ձեռին կշիռ բռնած:

Չանգակատունը եռայարկ է, ներքին յարկը չորս քառանկիւնի սիւներով, երկրորդ և երրորդ յարկերը ութական կամարակապ կլոր սիւներով վերջանում է կաթուղիկէի:

Թէ զանգակատան և թէ եկեղեցւոյ ամբողջ շինութիւնը կազմուած է կարմիր սրբատաշ քարերից:

Եկեղեցւոյ երկարութիւնը և լայնքը 45 քայլաչափ է:

Ունի երկու դռներ մինը արևմտեան իսկ միւսը հարաւային կողմից, որ զանգակատան ներքեւն է ընկնում:

Սոյն վերջի դրան վերևը քանդակուած են առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի արձանները:

Չանգակատան ներքեւի յարկի վրա կան հին գե-

րեզմանաքարեր, որոնց միայն մի քանիսի արձանագրութիւնն դժուարաւ կարդացուում են. մինը, « այս « է խօջա Սիմօնի կողակից Անթառամին ՌՃԾԻ »:

Մի ուրիշ մաշուած քարի վրայ, « այս է տապան տէր « Սարգիսի որդի տէր Սարգիսին թվ. ՌՃԿԹ: « Արևմտեան դրան ճակատին կայ անթուական մի արձանագրութիւն այս օրինակ:

« Մենք Յղնու եղեալ իշխանքս շինեցինք տունս Աստուծոյ Ս. Աստուածածին տվինք թԲ վեգր ոսկի էլ մեր մլքն վախուպեցինք տասնին մէկն որ « պայծառութիւն որ է մէկ հասն արևելեան կողմը կեան, յարևմտեան « կողմն սարն հարաւային կողմն հարման:

Եկեղեցւոյ գմբեթի շուրջը ութ քարձր լուսամուտներ կան. իսկ եկեղեցին 12 լուսամուտներով լուսաւորուում է:

Չորս առանձնակի կամարակապ բոլորաձև սիւներ ունի, որոնք պահում են լայնանիստ մեծ գմբեթը:

Եկեղեցւոյ բակում հարաւային կողմի վրայ երկ-
յարկանի ուսումնարանն է կառուցած, որ անցուկ
կերպով կառավարուում է 1100 բուբլի եկամուտ ու-
նենալով, որը գոյանում է 600 բուբլու չափ թոշակ-
ներից, 200 բուբլու չափ այլ և այլ արդիւնքներից,
ինչպիսի են գիւղի կշեռքից և դատարանի տան վար-
ձից 200 բուբլի եկեղեցուց. 60 բուբլի հասարակու-
թեան կողմից յատկացրած հողային տուրքերից
և այլն:

Արովհետև գիւղի հողը ամբողջ պատկանում է
վանքին, ուստի և ժողովուրդը իբր հողային տուրք
վճարում է տարեկան 100 բուբլի, 60 ը ուսումնա-
րանին և 40 ը Եջմիածնայ վանքին տալով:

Այս գիւղը 82 տուն ժողովուրդ ունի, որոյ հա-
մար սոյն մի եկեղեցին թէ և իրեն բաւական է, բայց

ինչպէս հաստատ հաւատացնում են, որ եկեղեցին
մօտ 7—8000 փող ունենալով, երեցփօխը և մի քանի
անձինք կամենում են և ձեռնարկել են մի այլ եկե-
ղեցւոյ շինութեան էլ. յայտարարելով հող. իշխա-
նութեան, որ իբր թէ մի ուխտատեղի է եղած և ու-
ղում են նորոգել, այն ինչ մի ուխտատեղի այդ գիւ-
ղում և մանաւանդ այդ տեղ չէ երևում:

Արդէն շինութեան ձեռնարկել են ու առանց օժ-
ման հիմքը դրել և երկու արշնաչափից աւել պա-
տերն բարձրացրել, սա գտնուում է գիւղի հարա-
ւային կողմը եղած եկեղեցւոյ համարեա մօտը:

Այժմ գնանք Գողթան գաւառի գլխաւոր ա-
ւանը—Ագուլիս, որ ունենք հայոց պարծանք առա-
ջին լուսաւորչի օրով հաստատուած հռչակաւոր մի
մենաստան, այն է Ս. Թովմայի առաքելոյ վանքը:

347 ՍԵՄԵՆՆԻ ՏԵՄԵՆՆԻՆԻՆԻ ՄԵՆՆԻ

ՍԵՄԵՆՆԻ Ս. ՓԵՓԵՂՅԱՆՑ.

ՕՐԻՆԱԿԵԼԸ ԱՐԳԵԼՈՒԱԾ Է:

Худож. - Лнт. Р. Шахварянца въ Тифлисе.

ղնայից մօտ 13 վերստ հեռու դէպի արևելք, տակաւ առ տակաւ ճանապարհը բարձրանում է մի սարի կատարը, որտեղից տեսանելի է լինում

Մզուլիսը քարաժայռ լեռների մէջ մի ցածր ձորի երկարութեամբ զետեղուած, պարտէզներով, անթիւ և անհամար թթենու և պտղատու ծառերով զարդարուած, այգիներով, հոյակապ և լայնանիստ եկեղեցիներով, հռչակաւոր Թովմայ առաքելոյ վանքովը:

Եկեղեցեաց շատութիւնը վկայում և հաստատում է այն խօսքը թէ « Մզուլիս է աւան ինչ մեծ ի Վասպուրական « աշխարհի մեծին հայոց ի Գողթան գաւառի »:

Վայելով Մզուլիսի այս բազմաշատ եկեղեցիներին ու ուխտատեղիներին, ճշմարիտ է, որ մի ժամանակ Մզուլիսն բազմամարդ է եղել, մօտ 10—12 հազար բնակիչներով:

Բայց այժմ հայ և թուրք բնակիչների թիւը կաղ-

մում է ընդամենը մի քանի հարիւր տներ, որոնց մեծ մասը հայերն են:

Մզուլիսում ձորի բարձրից սկսած եկեղեցիները երևում են միակարգ, բոլորը սպիտակ գմբեթներով:

Համարեա բոլորի շինութիւնները միմեանցից 20—30 տարւով աւելի կամ պակաս թուական են կրում, բացի Թովմայ առաքելոյ վանքի կառուցումը, որ Փրկչի 325 թուին է պատկանում:

Վախ ձորի վերին ծայրում գտնուում է Ս. Ստեփաննոս անունով ծխական եկեղեցին:

Յետոյ եկրորդը, Թովմայ առաքելոյ վանքն է, սորա արևելահարաւ կողմը բարձրում առանց կաթողեկէի Ս. Մինաս եկեղեցին է, որ առաջ մի փոքրիկ ուխտատեղի է եղած և նորոգուելով այժմ պայծառ եկեղեցի է դարձած:

Յետոյ Ս. Քրիստափորի եկեղեցին, որ Մզուլեաց կեդրոնում լինելով, մայր եկեղեցին է համարուում, այս տեղ բակում զանգակատան առաջ ամփոփեալ

կայ Ազուլեցի բարերաշտ և բարեգործ աղա Ալեասիս
տէր Ակրաշեանի գերեզմանաարձանը, վրան գրուած
այսպէս:

« Ամիրոսի բնդ արձանաւս մարմին ազնուատոհմ՝ Ալեասիսի Գալստեան
« տէր Ակրաշեանց ծնելոյ ի 24 Մայիսի 1821 թվ. և վախճանեալ ի 5 Յու-
« նիսի 1863 թուականի » »

Սորանից ցածրը Ս. Շմաւօնն է:

Յետոյ մի Տին եկեղեցւոյ տեղ կայ, որ այժմ եղբարք
տէր Միքայելեանցի ծախիւք փառաւոր եկեղեցի է
կառուցուում, և կարելի է ասել, որ սա բոլորովին
նոր ճաշակով, նոր ճարտարապետական ձևով է շին-
ուում, դեռ ևս կիսատ է, մինչև կամարները բարձ-
րացած և շուտով ծածկելու են տանիքը:

Սոցանից ներքև ձորի ծայրին գտնուում է Ս. Յով-
հաննէս եկեղեցին:

Սորա բոլորը մաքուր սրբատաշ կարմիր քարե-
րից են շինուած. բացի Ս. Մինասից:

Ազուլեան ունինաև ուխտատեղիներ, որոց մէջ ան-

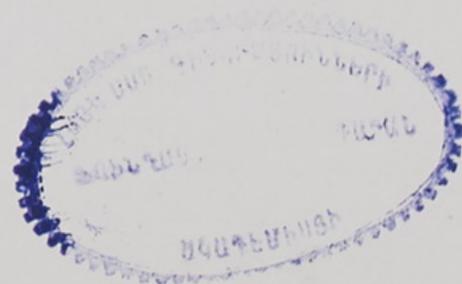
ուան տօներին պատարագ է մատուցուում ու շատ
ուխտաւորներ են գալիս:

Ինչպէս է Ս. Փրկչի եկեղեցին, որ փոքրիկ հասա-
րակ շինութեամբ մի մատուռ է, ուր Տարղուղիմէս
առաքելոյ աշակերտ Աոմսիի գերեզմանն կայ:

Ս. Աստուածածինը, որ Ս. Քրիստափոր եկեղեց-
ւոյ կից է:

Յակօբ հայրապետինը. սա Ս. Յովհաննէս եկե-
ղեցւոյ արևմտեան կողմում այգիների մէջ է, սորա
համար մտադրութիւն կայ, որ տեղը նոր եկեղեցի
կանգնեցնեն:

Ս. Աստուածածին, որը գտնուում է վերին անա-
պատ—Ազուլիսի արևելեան կողմը, սա ունի իւր հա-
մար առանձին սեպհական վարելահողեր ու պար-
տէզ և ընդ հսկողութեամբ թուվմայ առաքելոյ վան-
քի վանահօր առանձին տեսչութիւն ունի, այժմ,
տեսուչն է Պ. Մինաս Արասխանեանցը:

ովմայ առաքելոյ վանքը պարտէզ-
ների և ծառաստանների մէջ տեղում
զետեղուած է պարսպապատ, պա-
րիսպն է քառակուսի, որոյ մէջ տե-

ղըն է տաճարը, ներքուստ չորս բոլորափքը շինու-
թիւններ է կառուցած, որոնք մասամբ քարաշէն և
մասամբ աղիւսաշէն են:

Արեք դռներ ունի պարիսպը, մինը արեւմտեան
մեծ դարպասի դուռը, որ ուղղակի դէմ ու դէմ է
տաճարի արեւմտեան դրան, միւս երկուսը հարաւային
և հիւսիսային կողմերում փոքրիկ, որ տանում են
վանքի պարտէզը և ծառաստանը:

Պարսպի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում վանա-
հօր կացարանն է, սորա կողքից սկսած հիւսիսային
շարքը վերին և ներքին սենեակները ուխտաւորնե-
րի համար են, արեւելեան շարքը նոյնպէս սենեակ-
ներ են, հարաւային և արեւմտեան կողմի շինու-
թիւնները յատկացրած են ուսումնարանի և սորա գրա-
դարանի համար:

Զնայելով, որ վանքը բաւականին հին ժամանակ-
ուայ շինուածք է, բայց և այնպէս իւրաքանչիւր այ-
ցելուի առաջ հանդիսանում է թէ դրսի և թէ մա-
նաւանդ ներսի կողմից իբրև մի նոր գլեթէ բո-

լորովին նոր ժամանակիս ճաշակով կառուցած շէնք:

Պարսպից ներս մտնում էք թէ չէ, աչքի է ընկ-
նում հոյակապ տաճարն, որ ամբողջապէս կարմիր
սրբատաշ մաքուր քարերով է շինած, շուրջն ինչպէս
վերև յիշեցինք վայելուչ սենեակներ, հանդերձ իրենց
տակի խուցերովն ու ներքնասաներով. թթենուոյ ա-
հաղին ծառերն և շինարիներն մասամբ հովանա-
ւորում են բակի չորս կողմը. ունի սեպհական աղ-
բիւր բակի արեւելեան կողմում՝ պարսպի ներսում:

Տաճարն ունի երեք դռներ, հարաւային, արե-
ւմտեան և հիւսիսային կողմերից, որոնց երեքի առաջն
էլ մի մի զանգակատուն է կանգնեցրած:

Արեւմտեան դրան վրայի զանգակատունը, որ վեր-
ջի ժամանակներս է շինուել 1831 թուին հախու-
մեանների ծախիւք, գմբեթի շուրջը ներքին կողմից
սև դեղով գրած ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը:

« Յիշեցէք այսինքն Ազուլեցի ի Շուշի բնակեալ Հախումեանց Սահակի
« որդիքն աղա Մնացական, մահտեսի Աղաբարան և աղա Մատթէոս նա և
« Մարտիրոսի որդի աղա Թոմաս և որդիքն սոցին Սահակին, Մնգրէասին,
« Մարտիրոսին, Յարութիւնին և Առաքելին, և դուք յիշողքդ յիշեալի-
« ջիք առաջի Աստուծոյ մերոյ Թ. 1831 թուին շինեցաւ զանգակատունս:

Սոյն զանգակատան ներքև, որ տաճարի արե-
ւմտեան աւաղ դուռն է, դրան վրայ քանդակուած է

և ներկուած Քրիստոսի պատկերը, ուր Թովմայ առաքեալը ճնկաչոր շոշափում է Քրիստոսի կողը:

Սոյն քանդակի ներքե գտնուում է վանքիս հաստատութեան բուն թուականը կրող մի արձանագրութիւն, որ աւելորդ չլինել այս տեղ օրինակելու:

« Բարդուղիմէոս ի հայս եկեալ. զտուն տեառն նախ աստ հիմնարկեալ.
« սուրբ Թովմայի առաքելոյն անուն կոչեալ գահ հաստատեալ. Աստի ա-
« նուն զիւր աշակերտն տեսուչ տեղւոյս զնա եղեալ. որ և զտուն Պողթ
« գաւառիս ի նա յանձնեալ. զհօտն ընտրեալ. մերձ Ագուլիս և Քաշտ գո-
« վեալ. Յղնա, Ռամիս, սմա յանձնեալ, Փուսո, Փառակա, ևս տուեալ.
« Բուհրուտ, Տեի, Անքակ եղեալ. և Շրջու ընդ Մըսրփան և Աղահի ցիւր
« ցանկ հաստատեալ. Տաստակ, Աանանգ, կցորդ եղեալ Տրունիս, Տնակերտ
« միարանեալ. Օրովանիս և Քաղաքիկ և Անապաան յանդամիջոց. Աերունգետ-
« ցիգ և Աեղերցիկ, Նունիս, Յորդուատ բաժին կարգեաց. Սուրբն Քրիգոր
« յորժամ եկեալ է, առաքելոյն Նոմոս տեսեալ, ձեռագրով նոյն հաստա-
« տեալ, և զնովիւք ամրափակեալ. յամի տեառն ՔՃԻ. Եւ հինգ հասեալ
« լուսաւորչին պատճէն գրեալ արձանագրիս որ աստ եղաւ:

Սա ինչպէս երևեցաւ արձանագրութիւնիցս Լճմիաճնայ Մայր տաճարից յետոյ երրորդն է, որ լուսաւորչի օրով կառուցեալ է. առաջինը 303 թուին Փրկչ. կաթուղիկէ Մայր տաճարն է կառուցուած, երկրորդն 305 թուին Սեանայ Ս. Յարութեան եկեղեցին, երրորդը Բարդուղիմէոս առաքելոյ ձեռամբ այժմ մեզ յայանի սոյն Թովմայ առաքելոյ վանքը 325

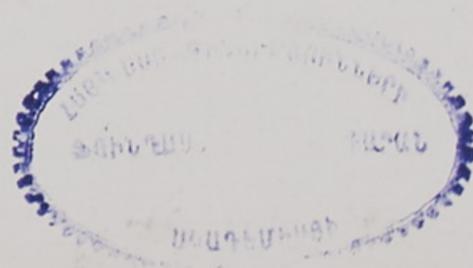
թուին Փրկչ. սոյն տաճարի հիւսիսային դրան վրայ քանդակուած կայ Պօղոս առաքելոյ արձանը մի ձեռին գաւազան և միւս ձեռին զիրք, որոյ ներքե դրան ճակատին սոյն վանքի միայն տաճարի նորոգութեան մասին արձանագրութիւնը երևում է այս օրինակ:

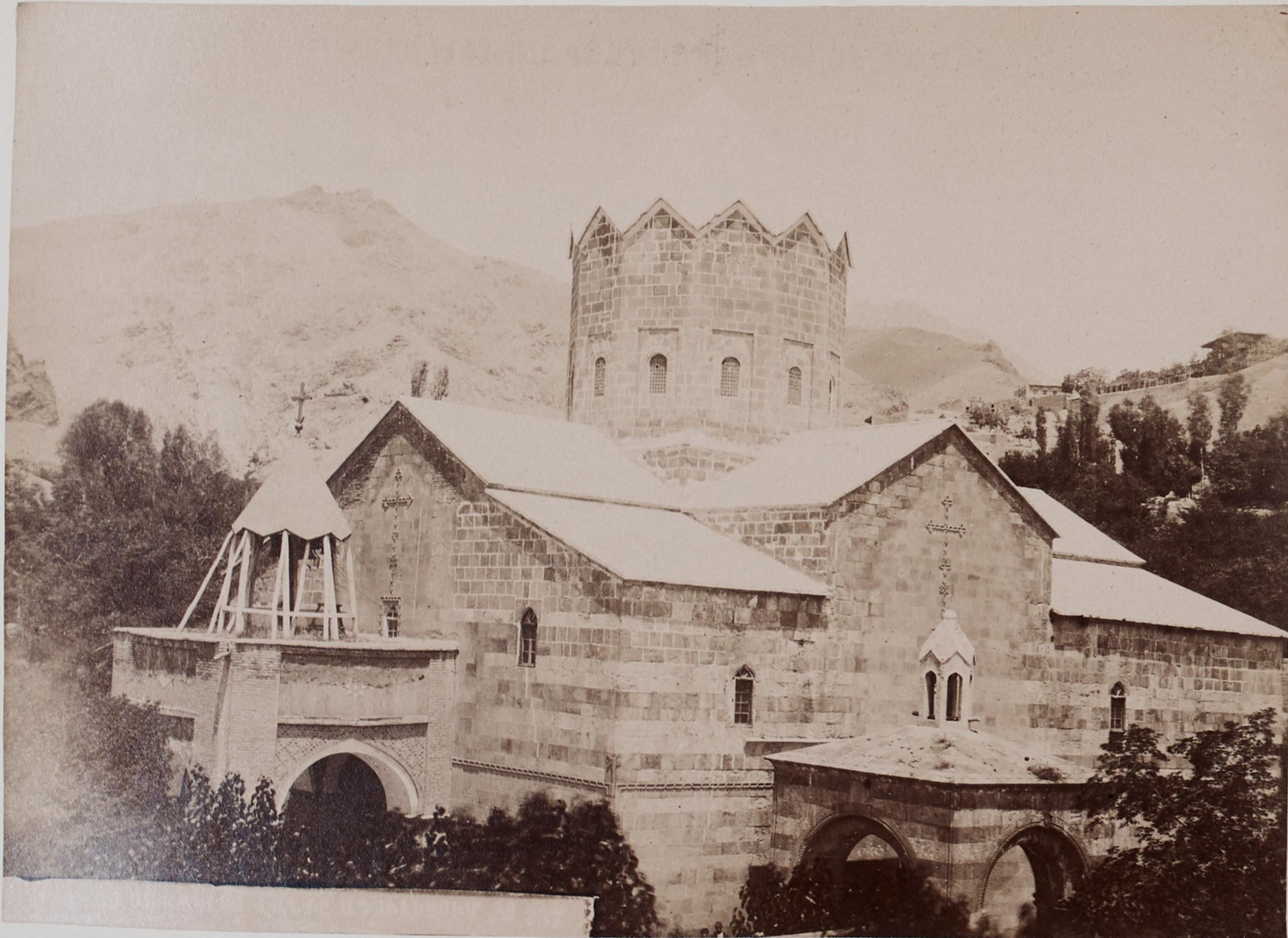
Թուականիս հայկականի
Մի յորեւեան իսկ շրջանի *)
Եռակ տասանց որով վարի
Սա կառուցաւ քառանկիւնի
Ձեռամբ Յովհան վարդապետի
Որ էր յաջորդ յայսմ գահի
Բազում ծախիւք անթուելի
Չորիւք ամօք սա կատարի
Երիւք զրամբ ըստ խորհրդի
Ասմարակապ զարմանալի

Անուամբ մեծին սուրբ Թովմայի
Նման վերնոյն ընդ Սիօնի
Սա մեզ շնորհեաց պարբերարի
Չաստուածամուխ աջն ձրի
Ամուր պատուարք բոլոր թէմի
Պաշտօնէից իւր հովանի
Պարծանք է սա Պողթ գաւառի
Եւ ցնծութիւն հայոց ազգի
Նպաստութեամբ տեսան Յիսուսի
Ի փառս անուան մի եռակի:

Այս տեղ հարաւային դրան վրայ և այլ տեղերում, գտնուում են և այլ մի քանի արձանագրութիւնք, որոց մէջ շինութեան օժանդակ եղող անձանց և ժամանակի իշխանաց անունները յիշուում են. սորա ևս տպեալ գոլով աւելորդ ենք համարում այս տեղ նշանակել:

*) Ասմ գուցէ լինի յորեւեան.

ՀԱՅՍՏԱՆՎԱՐ Ս. ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ.

ՕՐԵՆԱԿԵԼԸ ԱՐԳԵԼՈՒԱԾ Ի.

Худож. - Лнт. Р. Шахбазяца въ Тифлисе.

սկ երբ այցելուն մտնում է տաճարի մէջ, աւելի ևս հիանում է նորա հրաշալի պայծառութեան վրայ. կարողենք ասել համարձակ, որ ոչ մի տեղում նմանը չկայ, թէ-
 փոզ Լճմիածնայ տաճարից սկսած մեծն հայաստանում գտնուած մինչև ամենաառաջաւոր վանք, երբէք չէ ունեցել այն գեղեցկութիւնը, պայծառութիւնը, մաքրութիւնը, պատերի, առաստաղի զարդարանքները, խաչկալի հիանալի շինուածքը, ինչ ունի թովմայ առաքելոյ վանքը, միով բանիւ ամենայն ինչ կատարեալ է, դեռ ևս մեր ճանապարհորդութեան մէջ մինչև օրս չյանդիպեց մեզ տեսնելու, Նախավկայի արտաքին տեսքի և սոյն վանքի տաճարի ներքին հիանալի գեղեցկութեան նմանը:

Յիրաւի արժանի է տեսնել իւրաքանչիւր հայի, ինչու որ ամբողջ պատերը՝ կամարներից մտաւորապէս Յ արշին ցածր՝ ներկուած է մարմարեայ քարի գոյնով, մնացածը՝ մինչև կամարները սպիտակ գոյնով, իսկ կամարները որպէս և ամբողջ առաստաղը զարդարուած են գեղեցիկ ոսկեզօծ՝ գոյն զգոյն ներկերով նկարուած արևելեան ճաշակով, պատկերներով, որոց իւրաքանչիւրը, եթէ առանձին առանձին վերցնենք մի մի խաչ ենք ստանում, և մասամբ փունջ փունջ կազմած գոյնեալ ծաղիկներ:

Իսկ կաթուղիկէի առաստաղը ներկուած է կապտագոյն իբրև երկինք, որի վրայ փայլում են ոսկեգոյն աստղերը, բեմի սիւների գլխին չորս անկիւնում երևում են թևատարած չորս հրեշտակներ:

Անի մի աւագ սեղան միայն, որի երկնագոյն ոսկե-
զօծ սիւներն և այլ և այլ զարդարանքներ ունեցող
փայտաշէն խաչկալը մի նուրբ, մաքուր և գեղեցիկ
զործ է, խաչկալի ամենածայրում աչքի է ընկնում

Ս. Խաչը, որի վրայ նկարուած է թեաւտարած
Փրկիչը, երկու կողմերում հրեշտակներ, որոց մինը
ձեռքին բռնած ունի սկիհ, միւսը օրինաց տախտակ-
ները:

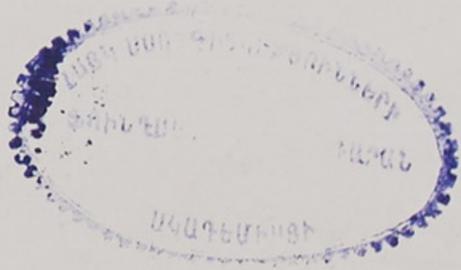
Խաչկալի աջ դրան գլխին կայ նոր ուխտի նշանը,
մի կողմում Ս. աւետարանն, մէջ տեղն սկիհ, միւս
կողմում Ս. խաչ, տակը Ա. ախաս:

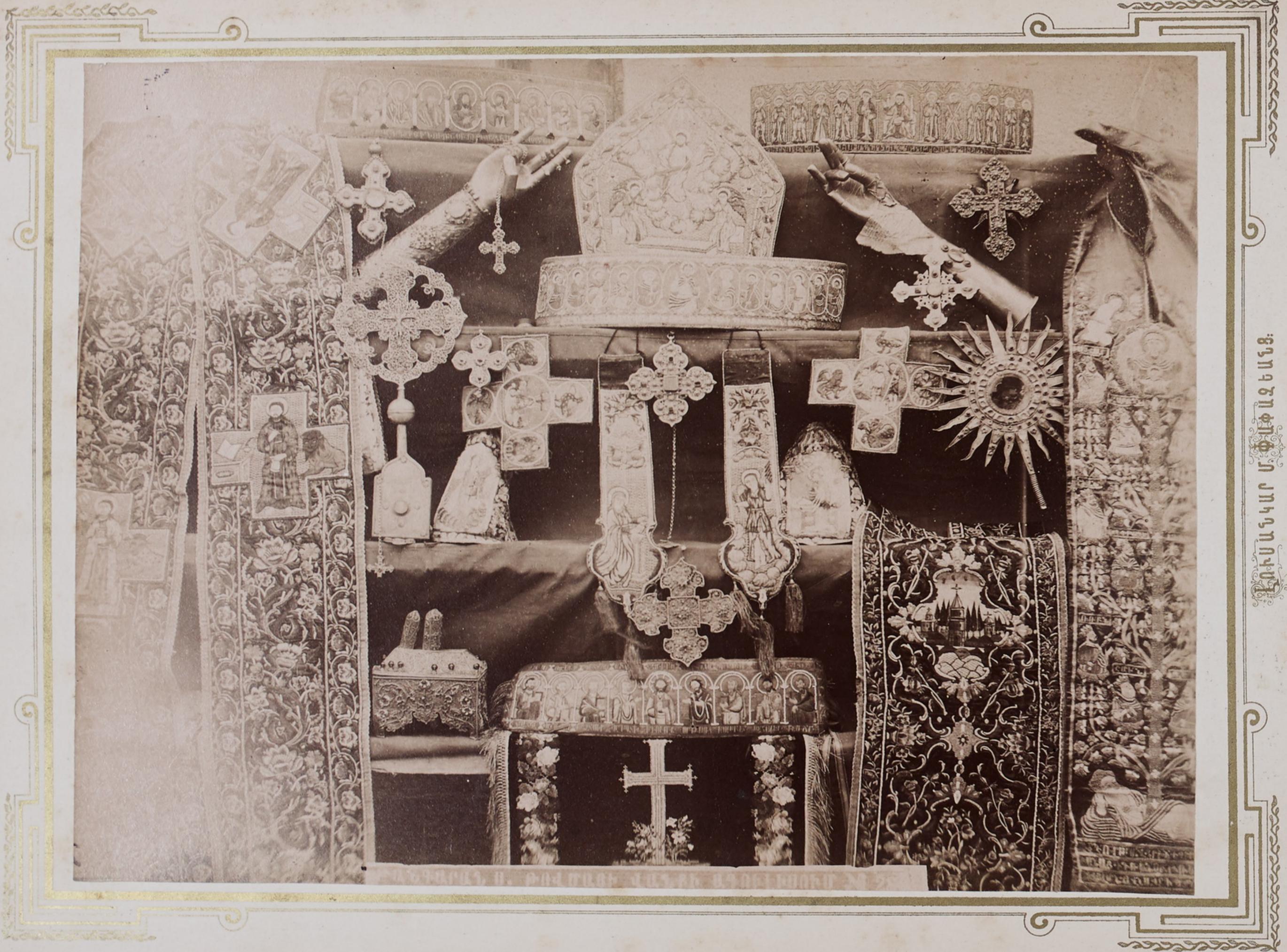
Չախ կողմի դրան վրայ հին ուխտի նշանը, մի
կողմը պատուիրանաց տախտակները, մէջ տեղում
խաչածև գաւազանը օձը վրան բարձրացած, միւս

կողմը սաղաւարդ, սորանց տակը նոյնպէս Ա. ախաս:

Սեղանի առաստաղը ներկայացնում է կապոյտ
երկինք հանդերձ աստղերով, իսկ խաչկալի ամենա-
ծայրում Փրկչի խաչափայտի ուղեղ գազաթին փայ-
լում է ճաճանչաւոր արեգակը առաստաղի վրայ:

Բեմի առաջը բարձրացած է մարմարեայ քարով,
որանց իւրաքանչիւրի երկարութիւնն է մօտ 2 ար-
շին, իսկ լայնութիւնը 1 արշին, բոլոր քարերի վե-
րին մասերում փորագրուած և ներկուած է գեղե-
ցիկ գոյն զգոյն նկարներ, վերջին երկու ծայրերում
մարմարեայ քարերի վրայ, աստիճանների տակ փո-
րագրուած է Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի պատ-
կերը սարգաւակի զգեստով:

ԷՄԻՍՆԿԱՐ ԱՓԱՔՉԱՆՑ:

Լազ սեղանի աջ և ձախ կողմերում կայ մի մի աւանդատուն, աջ կողմի աւանդատնից մի ճանապարհ, որ բարձրանում է սանդուղներով տաճարի վերնատունն ու տանիքը, այս տեղ է և եկեղեցական զգեստուց խորանը և գրադարանը, որ հին թէ տպեալ և թէ մագաղաթեայ ձեռագիր գրքեր ունի, իսկ ձախակողմի աւանդատանն, որ կոչուում է թանգարան, կան բազմաթիւ սրբոց նշխարներ, որոց մէջն է Թովմայ առաքելոյ և Յակոբայ հայրապետի աջերը ոսկեջրած և ականակուռ զարդարուած, Աննայ փայտի մասունքը, մի տախտակ տապանաձև, որոյ մէջ գտնուում է Գայեանեանց մասունքը. շատ և շատ խաչեր կան ոսկեջրած և արծաթապատ, որոց՝ մասունքների մասին յիշատակարաններ չունենալուն մեզ անյայտ մնացին:

Ի միջի այլոց կայ նաևս մի արծաթեայ չիֆտի-

չի գործուած տապանակ ուխտի որոյ մի գմբեթը պակաս է:

Թովմայ առաքելոյ աջն մի ձեռագիր թուղթ յիշատակարան ունի կաթուղիկոսական կնքով կպցրած, որ Եփրեմ կաթուղիկոսի գրածն է, և որ այս աջը մի ժամանակ Աջմիածնումն է եղել գտնուելիս և այժմ կրկին նուիրում է Թովմայ առաքելոյ վանքին. նոյնու թեամբ օրինակում ենք այս տեղ նոյն յիշատակարանը:

« Սուրբ աջս Սրբոյն Թովմայի առաքելոյն ի քանի ամաց հետէ տարագիր գոլով ըստ բերման ժամանակին՝ և մնացեալ ի սուրբ աթոռս այժմ ըստ խնդրոյ գերյարգի մահտեսի և մայրտեսի աղա պապային հախումեան՝ առաքեցաք ի տեղին իւր ի հրաշալի վանս սրբոյն Թովմայի առաքելոյն որ Ագուլիս: »

1821 յամի տեառն

ի 28 Յունիսի

ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԷՅՈՑ

ՎՇՏԱԼԻ ԵՓՐԵՄ.

Կան նաև սոյն թանգարանում զանազան թուա-

կաննների հարուստ և զեղեցիկ զգեստներ եպիսկոպոսական և վարդապետական, թանգազին թագեր, վակամներ, փորուրարներ, եմփփորոններ, բազալաններ, գօտիք, և այլն շատ զգեստներ սիրուն և հիասալի ձեռագործ, որոնք ինչպէս իրենց վրայ կրող յիշատակարաններից հասկացուում է, Պօլսից և հնդկաստանից բերուած են, բոլորը ոսկեթել և մարգարտաշար բանուածքներով, կանաչ, սպիտակ և վարդագոյն ատլաս կտորների վրայ, խորհրդաւոր պատկերներով:

Մի փորուրարի վրայ Յակոբ նահապետի նկարն է, որից սերած 12 որդիքը շարեշար կարգաւ դասաւորուած են ծառի ճիւղերի վրայ, իւրաքանչիւրի անունները գրած է, սորանցից վերևը Նստուածամայրը երկու կողքին հրեշտակներ:

Այս սքանչելի ձեռագործը Պօլսոյ գործ է սոյն արձանագրութեամբ:

« Յիշատակ է ուրարս Ազիրխան *) եղեալ վաճառականաց ի դուռն Սնւրբ Թումայի առաքելոյն ի վայելումն Յովհաննէս վարդապետին թվ. ՌՃԶ. »

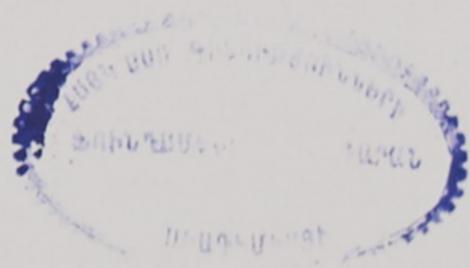
Մի եմփփորոն կանաչ ատլազի վրայ կլապիտօնով բանուած սիրուն ծաղիկներ, ծաղկանց միջին դասաւորուած են չորս աւետարանչաց պատկերները առանձին առանձին մարգարիտներով բանուած, հնդկաստանի գործ. նոյնպէս մի այլ փորուրար, որոյ վրայ ոսկեթել բանուած է Նշմիածնայ պատկերը:

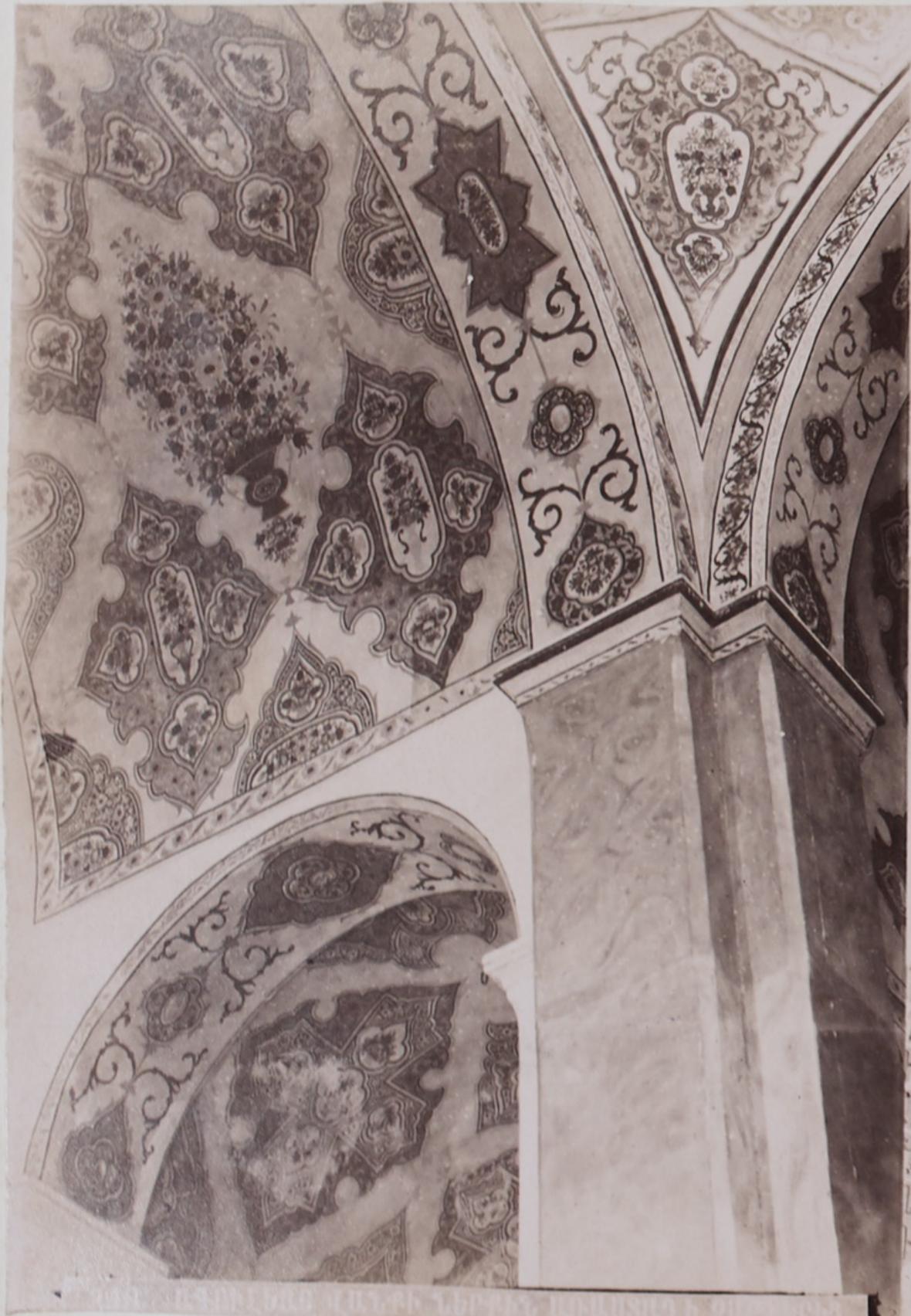
Մի վակասի յիշատակարանը այս է:

« Յիշատակ է Պետրոս վարդապետին ի վայելումն նորին աշակերտ Մատթէոս վարդապետին ի դուռն Թումայի (ՌՄԽԶ.) »

Շատ և շատ զգեստներ կային, որոնք բոլորը միջին թւով 200-250 տարուայ ձեռագործներ են, մենք միայն մի քանիսներն նկարելով զետեղում ենք գրքումս ի տես յարգելի հայրենասէրների:

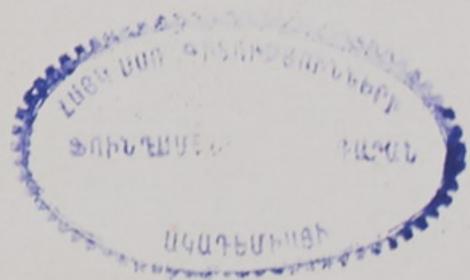
*) Ազիրխան՝ Պօլսոյ պանդոկներից մինն է.

Ի ՎԵՈՒԷ ՀԱՅՍԵԿԵԱՆ Զ ՏՈՒՆԻ ՆՈՒ ԱՍՏԿԻՄԱՐԿԵԱՆ ՍԲԹՕՎԻՐՈՒՄ
 Ո ՉԵԱՂՈՎՃԱՍ ՏԱՏԵԱՐ ԿՈՄՍԻՆՈՒՐ Զ ԻՐԱՎԱԿԵՆԻ ՏԻՈՒՆՆԵՐՈՒ
 ԷՆԻՈՂԹԻՔ ԱՌԻՍ Ի ՆՅԱՆՉԵԱՆ ԶՍԵՏԵՏԻՈՒՄ
 Ի ՍԱՆՅԱՆՉԵԱՆ ԲՈՍՏՓԱՌԱԿԵՍ ՍԻՆՈՒՄ
 Զ Ի ԱՍՏԵԱՆ ԱՆՆՆԵՑԻՅԱԿՆ ՏԻՈՒՆՆԵՐՈՒ ՍՈՒՄ
 ԼԱԿՏԻԵՆԱՆ ՕՐՈՎԱՆՈՒԷՐԱՎՈՒՄ Ի ԵՐԱՆ ԱՆՆՅԱՆՈՒՄ
 Ի ՄԻՅՈՒՄ ՄԱՏԲԱՆԻ ԿՈՒՅՈՒՄ

ԵՐԱՆԻ ԱՆՆԵՐ ԱՓԱՔԱՉԵԱՆՑ
 ԵՐԱՆԻ ԱՆՆԵՐ ԱՓԱՔԱՉԵԱՆՑ

ՏՈՒՆԱՆԿԱՐ Մ. ՓԱՔԱՋԵԱՆՑ:

Ն 285

յս տեղ գետեզում ենք խոր վերապի
 եկեղեցւոյ երկու նկարներն, որ գան-
 ուում է Արտաշատում, Արասխ գետի ձախ կողմում
 դաշտի մէջ կղզեանման մի բլրոյ վրայ հաստատուած.
 Արեւանայ և հին Նախիջևանայ խճուղու ճանապարհի
 վրայ, Արեւանից դէպի հարաւ 2 1/2 փոշտային իջևան
 հեռու, հասարակ քարերով պարսպապատ, որոյ ան-
 կիւններում կանգնեցրած են մի մի հաստատուն աշ-
 տարակներ:

Պարսպի արևելեան մեծ դարպասի դռնից ներս
 մտնելիս, փոքրիկ բակի մէջ տեղ ապառաժ ժայռե-
 րի վրայ մեծ եկեղեցին է կանգնեցրած, մաքուր սրբ-
 բատաշ քարերով:

Բակի բոլորտիքը, բացի հիւսիսային կողմից, շինու-
 թիւններ են կանգնեցրած, որոց մի մասը փայտեայ և
 ցիտաշաղախ են ու խարխուլ, և մի մասը, որ է արև-
 մտեան կողմը, կամարակապ քարուկիր շինութիւն-
 ներ են, ուր մառանը և ամբարն է. հիւսիսային կող-

մը պարիսպն է:

Այս տեղ էլ վաղ ժամանակ շինութիւններ է ե-
 ղած, բայց այժմ միայն հիւքերն են նշմարուում,
 այս կողմիցն էլ փոքրիկ գուռ ունի պարիսպը,
 որ տանում է դէպի բլուրի գագաթը՝ ժայռի
 վրայ:

Սոյն ժայռերի մէջ աչքի է ընկնում մի մեծ ժայռ,
 որոյ վրայ երկու քառաթև խաչի նշաններ են դրոշ-
 մուած, աւանդութեամբ ռեւոյ իւր են անուանում
 սոցա, սորա ձևացրել են ինչպէս աւանդութեամբ
 ընդունուած է, Բարդուղիմէոս և Յուդա Թադէոս
 առաքեալները, երբ միմեանց հանդիպել և զիշերել
 են այս տեղ ժայռում, և դրոշմելով զայն նշան ան-
 ուանել են օթեաց խաչ, այժմ սոյն ժայռի գլուխը
 առանձին հասարակ քարերից մի շինութեամբ ծած-
 կուած է:

Վերապը ընկնում է պարսպի հարաւ արևմտեան
 անկիւնում, որոյ վրայ կառուցուած է օրօրոցաձև

փոքրիկ մի մատուռ սրբատաշ քարերից, և է ներքին կողմն սորա անսիւն:

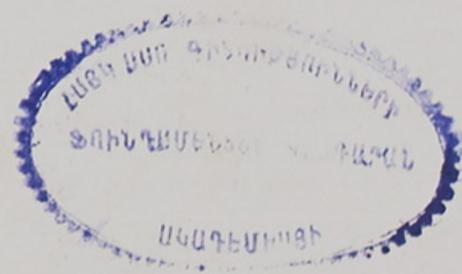
Ա իրապն՝ որ մի ժամանակ չարադորճների և մահապարտների համար պատժատեղի էր և ուր լուսաւորիչ հայրն մեր տանն և երեք տարի մնացած է ընկնում է այս եկեղեցւոյ ճիշտ սեղանի բեմի ներքև, որոյ մուտքը լինում է սորա հարաւային աստիճանների առաջից, որ ամրացրած է մի փոքրիկ դռնով, վերապն ոչ այնքան խոր է, ինչպէս գրում է Վ.գաթանգ.

« արդ՝ իբրև այնմ ևս հասանէր թագաւորն (Տրդատ) ի վերայ իրացն՝ թէ
« արգարև որդի Անակայ Պարթևի է՝ որ սպան իսկ զՆորով հայրն նորա,
« հրաման տայր կապեալ ոտիւք և կապեալ ձեռամբք և կապեալ պարանոցաւ
« իտղացուցանել զնա Յայրարատ դաւառ և տալ զնա ի դղեակն բեր-
« գին Արտաշատ քաղաքի և իջուցանել զնա ի վերապն ի ներքին՝ որ
« ճարձ էր իորն իննիս . . . »

Այժմ հազիւ կլինի սորա խորութիւնը 20 կանգուն և լայնութիւնը 1½ կանգուն. ուղղահայեաց մի սանդուղ է գրուած 24 աստիճաններով, որով իջնում և բարձրանում են:

Այս ևս նորոգութիւն է ունեցել ինչպէս Ռ.Ճ.Ժ. թիւ կրող մի արձանագիր այն տեղ յիշատակում է:

Ս. Գրիգոր լուսաւորիչ վերապէն դուրս գալուց և հայաստան աշխարհը լուսաւորելուց յետոյ, ի հարկէ հաւատացեալների կողմից այդ տեղ պատուել էր հարկաւոր, ինչպէս ուրիշ սրբատեղերն նոյնպէս և այս տեղ կառուցուել է եկեղեցի, որ յետոյ պարսից Շապուհ Բ. թագաւորի զօրքերը այս կողմերը գտնուած եկեղեցիներն կործանելիս՝ սա ևս կործանեցին, որ յետոյ Ա. ահան Վառնիկոնեանը կրկին նորոգեց, այս ևս դարերի ընթացքում չի դիմանալով Ներսէս Գ. շինողի՝ բախում գտնուած վերոյիշեալ եկեղեցին կառուցանելիս, շինում է նաև սոյն մատուռը, բայց սա ևս երկար հաստատութիւն չունեցաւ և յայտնի էլ չէ, թէ սւրիշ նորոգողներ ունեցել է թէ ոչ, որովհետև ոչ մի արձանագրութիւն չի երևում, բայց վերջի ժամանակների, այն է 1695 Փրկչական թուականի մի արձանագրութիւնից, որ Տփլիսեցի Վա-

ԵՐԿԱՆՎԱՐ ԱՓՓԱԶԵԱՆՑ:

ԵՐԿԱՆՎԱՐ ԱՓՓԱԶԵԱՆՑԸ N 281

Լիթ վարդապետի անունն է կրում՝ և որ նորդել է այն. սոյն արձանագրութիւնն, որը գտնուում է վիրապի վրայի մատրան Տիւսիսային կողմը պատին ազուցած մի քարի վրայ է:

Ի տապանի աստ ամիոփի
Մարմին Նաւիթ վարդապետի
Որ էր վարուք առաքինի
Կենօք մաքուր բարուք բարի
Մեծահաւատ քաջ և արի
Խոնարհամիտ հեղահոգի
Ազնուատոհմ՝ յազգէ Արացի
Մնեալ ի սուրբ Էջմիածնի
Շինող՝ հիմնող սրբոյ ուխտիս
Եւ նորոգող սրբոյ վանիցս
Եկեղեցեացս և պարսպիս՝
Կենդանաթաղ գերեզմանիս

Լուսաւորչին մերոյ ազգիս՝
Որ վճարեաց զկանս աշխարհիս.
Վերափոխեալ ի յերկնայինս՝
Ի հայկական թուականին.
ՌՃԽ. և Գ. ամին՝
Որ զօրէնի կիւրակէին.
Փետրվարի Ժ. երրորդին՝
Որք վայելէք յարդիւնս սորին,
Զսա յիշեսջիք առ ի բարին՝
Ի ժամ սրբոյ պատարագին.
Յաղօթս և յերգս Աստուածային.

Սոյն մատրան արեւմտեան կողմը՝ դրան կողքին մի գետնափոր տեղ, կայ մի գերեզման. որ հայր Ս.

Չամչեան բ. հատոր երես 360 նայելով, 'Ներսէս Գ. կաթողիկոսի գերեզմանն է:

Իսկ բակի մէջ գտնուած մեծ եկեղեցին, ուր ամենօրեայ ժամասացութիւնն է կատարուում. ունի մի պատարագամատոյց սեղան, որոյ երկու կողքին մի մի աւանդատուն ունի, եկեղեցւոյ առաջը զանգակատան չորս սիւներն միայն կան. եկեղեցւոյ արտաքին կողմը լուսամտից վերև կայ մի ճաքուած քարի վրայ քանդակագործ մի նկար, որ ներկայացնում է, Ս. Գ. լուսաւորիչը զգեստաւորուած կանգնած և օրհնում է իրեն երկրպագող Տրդատ թագաւորին. սոցանից ուրիշ և երկու կանայք, որոց ներքև կայ շատ դժուար ընթեռնելի տառերով գրուածք. այսպէս:

« Տրդատ թագաւոր Աշխէն և սպասաւորք Խորվիրապայ թաղեալ 321 թիւ. բայց որտեղ է այդ գերեզմանը ոչ ոք չէ իմանում:

[7n.]

ԳԱՍ Հիմնարար Պիտ. Գրադ.

FL0080510

ЦЕНА

209 мз

958